

University of Groningen

## Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2018)

Deneweth, Heidi; Greefs, Hilde; Dobbels, Jelena ; van Gelder, Maartje; Martens, Pieter ; Muurling, Sanne; Schmidt, Ariadne; van Steensel, Arie; Vrints, Antoon

*Published in:*  
 Stadsgeschiedenis

**IMPORTANT NOTE:** You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

*Publication date:*  
 2019

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

### *Citation for published version (APA):*

Deneweth, H., Greefs, H., Dobbels, J., van Gelder, M., Martens, P., Muurling, S., Schmidt, A., van Steensel, A., & Vrints, A. (2019). Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2018). *Stadsgeschiedenis*, 14(2), 137-161.

### **Copyright**

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

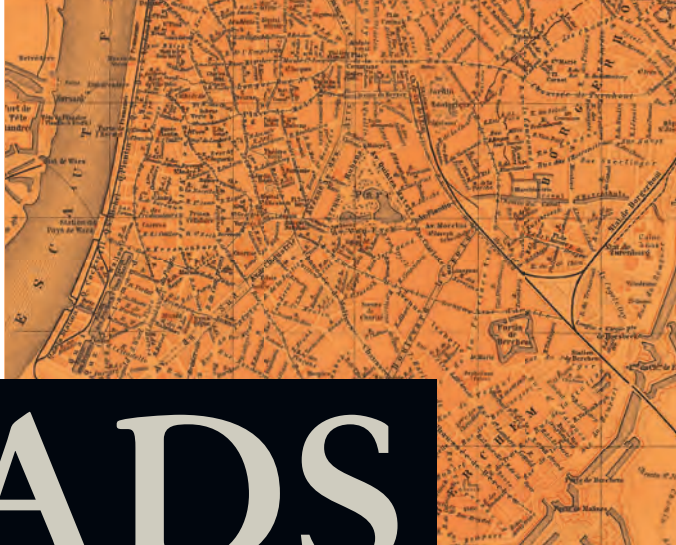
The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

### **Take-down policy**

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

*Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.*

... cinq mèches au peu  
splendide lumière. Elle  
recevoir à volonté un  
à incandescence (gaz),  
lampe électrique ou à ac  
lène, à lumière oxydr  
ou oxyéthérique.



# STADS

# geschiedenis



nummer 2  
14<sup>e</sup> jaargang - 2019



## Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2018)

HEIDI DENEWETH, HILDE GREEFS, JELENA DOBBELS, MAARTJE VAN GELDER, PIETER MARTENS, SANNE MUURLING, ARIADNE SCHMIDT, ARIE VAN STEENSEL EN ANTOON VRINTS

*Met deze rubriek wil de redactie haar lezers attenderen op interessante thema's en onderzoekslijnen in het ruime domein van de stadsgeschiedenis die in 2018 in buitenlandse tijdschriften aan bod zijn gekomen. We beperken ons hier tot tijdschriften die in Nederlandse en Vlaamse bibliotheken beschikbaar zijn en aansluiten bij de talenkennis van onszelf en onze lezers. Hierdoor komen overwegend Engelse, Amerikaanse, Franse en Duitse tijdschriften aan bod. Stadsgeschiedenis is een huis met vele kamers. Naast de eigenlijke stadshistorische tijdschriften, zoals *Urban History*, *Journal of Urban History* en *Histoire Urbaine*, belichten ook tijdschriften over stedenbouw en planning, architectuur en geografie de stad vanuit diverse perspectieven. Maar ook in vele artikelen in tijdschriften die zich richten op politieke, culturele, sociale en economische geschiedenis is er vaak een onmiskenbare band met de stad. Uit dit ruime aanbod maken de samenstellers een eigen keuze met aandacht voor interessante methodologieën, of thema's die in verschillende disciplines aan bod komen of potentieel voor verder onderzoek hebben. Hiermee wil de redactie een extra stimulans bieden om eigen stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen. Dit overzicht beslaat doorgaans de jaargang 2018, maar biedt ook interessante artikelen aan die door vertraging bij verschijning nog niet in het vorig overzicht waren opgenomen. Exhaustief is dit overzicht niet, maar er is zeker wel voldoende materiaal en variatie om de lezer met een hart voor stadsgeschiedenis te prikkelen.*

In totaal hebben we dit jaar 57 internationale tijdschriften doorgenomen wat een eerste selectie van 191 artikelen opleverde waarvan ongeveer de helft zijn weerslag vindt in onderstaande thematische overzichten.<sup>1</sup> Een tendens die zich al enkele jaren aftekent, is de afnemende belangstelling voor middeleeuwse (tien procent) en vroegmoderne stadsgeschiedenis (zestien procent). In deze artikelen komen vooral Europese sociaal-economische, politieke en culturele geschiedenis aan bod. De negentiende en twintigste eeuw, met enkele uitlopers tot vandaag, zijn dan weer goed voor ruim twee derde van de oogst, waarbij ook gebieden buiten Europa op steeds meer belangstelling mogen rekenen. Uiteraard is dit beeld scheefgetrokken door tijdschriften over *urban studies*, geografie, stedenbouw, planning en architectuur, die focussen op recente tendensen over de hele wereld. Ook het Amerikaanse stadshistorische *Journal of Urban History* publiceert vooral artikelen over de contemporaine Verenigde Staten. Hoewel interdisciplinariteit doorgaans hoog in het vaandel gedragen wordt, kan onze stadsgeschiedenis nog meer baat hebben van theorieën en methodologieën uit sociologie,

1 De tijdschriftenlijst wordt u aangeboden op de website van Stadsgeschiedenis.

geografie, en stedenbouw en -planning. Auteurs uit deze disciplines pleiten dan weer voor meer comparatief onderzoek, niet alleen in de ruimte, maar ook en vooral in de tijd. Een veel langer tijdsperspectief kan ons immers duidelijk maken hoe verschillende sociaal-economische, politieke of culturele contexten tot heel eigen keuzes, strategieën en beleidsvormen hebben geleid die wel of niet in divergente evoluties resulteerden. We hopen dat de lezer de nodige inspiratie zal opdoen bij het verkennen van dit huis met vele kamers.

### Stedenbouw en erfgoed

Net zoals in de voorbije jaren besteedden toonaangevende tijdschriften als *Planning Perspectives*, *Journal of Planning History*, *Environment and Planning* en *Journal of Urban History* veel aandacht aan de stedenbouwgeschiedenis van de twintigste eeuw. Opvallend in deze overvloed aan artikelen is de toenemende belangstelling voor de 'socialistische stad'. Een themanummer in *Journal of Urban History* behandelt de stedenbouwkundige experimenten die vanaf de jaren 1920 tot aan de val van de socialistische regimes in 1989/1991 plaatsvonden in de Tweede Wereld.<sup>2</sup> De kern van dit themanummer bestaat uit vier casestudies over socialistische stadsprojecten in de Sovjet-Unie, China, Joegoslavië en Oost-Duitsland. Deze analyseren achtereenvolgens: de tractorfabriek en de bijhorende 'sotsgorod' (nieuwe stad) die rond 1930 werd opgericht in Charkov, de toenmalige hoofdstad van de Oekraïense SSR;<sup>3</sup> de ontwikkeling van de Chinese havenstad Dalian, die in 1945-1955 onder gezamenlijk Sovjet-Chinees bestuur stond;<sup>4</sup> de als kritiek op de Joegoslavische socialistische maatschappij te lezen stedelijke kunstprojecten in Zagreb in de jaren 1970;<sup>5</sup> en het huisvestingsprogramma van de DDR en de resulterende *Plattenbau* in het Oost-Duitsland van de jaren 1970 en 1980.<sup>6</sup> In hun inleidend artikel benadrukken samenstellers Daria Bocharnikova en Steven E. Harris de actuele relevantie van dit onderzoeksthema door erop te wijzen dat het proces van urbanisatie dat de meeste samenlevingen vandaag doormaken meer gelijk op de snelle, *top-down* urbanisatie van deze socialistische steden uit de communistische Tweede Wereld dan op de nochtans vaak als exemplarisch beschouwde urbanisatie van historische steden als Londen, Parijs of New York.<sup>7</sup> Ook Kimberly Elman Zarecor wijst in haar afsluitende bijdrage over het concept van de 'socialistische stad' op continuïteiten met hedendaagse neoliberale stadsontwikkelingen.<sup>8</sup>

Ook in andere tijdschriften kwam de socialistische stad aan bod en ook hier ging de aandacht voornamelijk naar de Sovjet-Unie, Joegoslavië en China. Zo analyseert

2 Daria Bocharnikova en Steven E. Harris (red.), 'Special section: second world urbanity. New histories of the socialist city', *Journal of Urban History* 44:1 (2018) 3-117.

3 Christina E. Crawford, 'From tractors to territory. Socialist urbanization through standardization', *Journal of Urban History* 44:1 (2018) 54-77.

4 Christian Hess, 'Sino-Soviet city. Dalian between socialist worlds, 1945-1955', *Journal of Urban History* 44:1 (2018) 9-25.

5 Ivana Bago, 'The city as a space of plastic happening. From grand proposals to exceptional gestures in the art of the 1970s in Zagreb', *Journal of Urban History* 44:1 (2018) 26-53.

6 Annemarie Sammartino, 'The new socialist man in the Plattenbau. The East German housing program and the development of the socialist way of life', *Journal of Urban History* 44:1 (2018) 78-94.

7 Daria Bocharnikova en Steven E. Harris, 'Second world urbanity. Infrastructures of Utopia and really existing socialism', *Journal of Urban History* 44:1 (2018) 3-8.

8 Kimberly Elman Zarecor, 'What was so socialist about the socialist city? Second world urbanity in Europe', *Journal of Urban History* 44:1 (2018) 95-117.

Daniel Baldwin Hess de visies omtrent transport en mobiliteit die, niet altijd met succes, werden toegepast bij de planning van ‘microrayons’, de woondistricten met appartementenblokken en openbare voorzieningen die de belangrijkste structurelementen vormden van de socialistische stedenbouw in de Sovjet-Unie.<sup>9</sup> Pille Metspalu en Daniel Baldwin Hess tonen dan weer hoe de grootschalige socialistische huisvestingsprojecten in Tallinn (Estland) in de periode 1957-1979 – projecten die vaak gezien worden als voorbeelden van uniforme, inhumane architectuur – niet alleen bepaald werden door de strikte Sovjet-regulering die vanuit Moskou werd opgelegd, maar ook door de visionaire ideeën van lokale architecten die zich, meer dan tot nog toe werd aangenomen, lieten inspireren door de internationale, modernistische idealen omtrent stadsplanning uit de Westerse wereld.<sup>10</sup> Nikola Bojić onderzoekt hoe in het socialistische Joegoslavië van de jaren 1955-1963 – een periode van grote plattelandsvlucht en hyperconcentratie van arbeid en middelen in de stedelijke agglomeraties – het Kroatische Instituut voor Stadsplanning de eerste Joegoslavische methode voor regionale planning ontwikkelde om stedelijke en rurale gebieden ruimtelijk beter te integreren, een methode die voor het eerst werd toegepast op het district Krapina, ten noorden van Zagreb.<sup>11</sup> Dezelfde problematiek duikt in dezelfde jaren ook op in China. Zhu Qian betoogt dat de ontwikkeling van de suburbane industriezones en satellietsteden rond Shanghai tijdens de twee vijfjarenplannen in 1953-1962 naast functionele ook politieke doeleinden diende en met name de superioriteit van de socialistische industrialisatie moest onderstrepen.<sup>12</sup> Een complementaire kijk op Shanghai in diezelfde periode biedt Hanchao Lu in een artikel over de communistische politiek van stedelijke ‘vergroening’ in de eerste jaren van de Volksrepubliek: de talrijke overheidsprogramma’s die ‘steden als tuinen’ wilden maken, hadden niet zozeer ecologische als wel ideologische beweegredenen. Terwijl de aanleg van publieke groene ruimtes en het aanplanten van bomen langs wegen werden beschouwd als patriottisch en als een bewijs van de goedgunstigheid van het Communistische regime, werden de privé-initiatieven van burgers die rond de eigen woning wilden tuinieren of bloemen planten bekritiseerd als ‘bourgeois’ en Westers.<sup>13</sup>

Het themanummer van *Moderne Stadtgeschichte* over de Ottomaanse stad verdient zeker een vermelding omdat het verder kijkt dan twintigste-eeuwse stedenbouwschiedenis. Nora Lafi en Florian Riedler brengen negentiende-eeuwse Ottomaanse stadsontwikkeling in kaart die vandaag grotendeels vergeten is, onder meer doordat ze door latere heersers werd uitgewist.<sup>14</sup> In hetzelfde themanummer biedt Nazan Maksudyan overigens een feministisch perspectief op Ottomaanse stadsgeschiedenis.<sup>15</sup> De naoorlogse jaren 1940-1950 krijgen traditiegetrouw ook veel aandacht. In die naoorlogse

9 Daniel Baldwin Hess, ‘Transport in mikrorayons. Accessibility and proximity to centrally planned residential districts during the socialist era, 1957-1989’, *Journal of Planning History* 17:3 (2018) 184-204.

10 Pille Metspalu en Daniel B. Hess, ‘Revisiting the role of architects in planning large-scale housing in the USSR. The birth of socialist residential districts in Tallinn, Estonia, 1957-1979’, *Planning Perspectives* 33:3 (2018) 335-361.

11 Nikola Bojić, ‘Social and physical planning. Two approaches to territorial production in socialist Yugoslavia between 1955 and 1963’, *Architectural Histories* 6:1 (2018) 1-14.

12 Zhu Qian, ‘Shanghai’s socialist suburbanization 1953-1962’, *Journal of Planning History* 17:3 (2018) 226-247.

13 Hanchao Lu, ‘Shanghai flora. The politics of urban greening in Maoist China’, *Urban History* 45:4 (2018) 660-681.

14 Nora Lafi en Florian Riedler, ‘Einleitung: Die osmanische Stadt im Wandel (1850-1920)’, *Moderne Stadtgeschichte. Themenschwerpunkt: Die osmanische Stadt* 1 (2018) 5-15.

15 Nazan Maksudyan, ‘Feminist perspectives on Ottoman urban history’, *Moderne Stadtgeschichte. Themenschwerpunkt: Die osmanische Stadt* 1 (2018) 26-38.

context werden veel stadsvernieuwingsprojecten opgezet waarbij het groeigerichte modernisme vaak tegenover de behoudsgezinde erfgoed- en monumentenzorg kwam te staan. Zo schetst Junichi Hasegawa hoe regeneratieprojecten van stedelijke grachten tot debatten leidden over het verlies van traditionele stadslandschappen in Tokyo.<sup>16</sup> Ook in Estse stadscentra zoals Tallinn was er omwille van oorlogsschade nood aan wederopbouw, die gepaard ging met de onteigening en afbraak van het oude stadsweefsel en de inplanting van nieuwe gebouwen.<sup>17</sup>

Bij discussies over het behoud van historisch waardevolle gebouwen en landschapselementen speelt *bottom-up* betrokkenheid van burgers een belangrijke rol. Recent onderzoek schetst de complexe relatie tussen de staat en het maatschappelijk middenveld in het twintigste-eeuwse Groot-Brittannië en de rol die burgerverenigingen speelden bij onderhandelingen over veranderingen in de gebouwde omgeving. Zo was er veel lokale betrokkenheid bij de bescherming van (middeleeuws) erfgoed in Southampton en Coventry in 1945-1955;<sup>18</sup> en waren burgerbewegingen ook erg belangrijk in de ontwikkeling van een erfgoedbeleid in Noord-Ierland.<sup>19</sup> Enkele auteurs benadrukken dat erfgoed- en monumentenzorg geen neutraal waardeoordeel inhouden. De keuzes die gemaakt worden over wat er bewaard en beschermd wordt, en hoe, vertellen ons net zoveel over het heden als over het verleden. Zo werd de zestiende-eeuwse Parijse *Fontaine des Innocents* wel bewaard maar werd ze twee keer verplaatst en hield de restauratie een gedeeltelijke aanpassing in naar ‘how the fountain ought to have been’.<sup>20</sup> Dit roept vragen op over authenticiteit (gelinkt aan materialiteit) en toont verschuivingen in visies over materialiteit en *in situ* bewaring van erfgoed. Ook de Russische *fantasy restoration* van een onafgewerkte achttiende-eeuwse residentie van Catharina de Grote naar het achttiende-eeuwse themapark en museum Tsaritsyno Park problematiseert de materialiteit van erfgoed en de (mate van toegestane) ingrepen daarop.<sup>21</sup> ‘Themaparken’ staan ook centraal in Alexander Reichl’s artikel over de New Yorkse *High Line*. Reichl analyseert hoe industriële erfgoedelementen zoals treinsporen als esthetische elementen worden opgenomen om een industrieel stadspark te evoceren.<sup>22</sup>

### Architectuur en huisvesting

Twee belangrijke onderdelen van architectuurhistorisch onderzoek zijn de analyse van diverse soorten gebouwen en de studie van bouwactoren. Amerikaanse wolkenkrabbers spreken hierin al langer tot de verbeelding. Michael Abrahamson geeft echter geen klassieke architecturale analyse van het General Motors Building in Detroit of van

16 Junichi Hasegawa, ‘Debates on urban reconstruction through reclamation of traditional water scenery in 1940s Tokyo’, *Planning Perspectives* 33:1 (2018) 29-52.

17 Siim Sultson, ‘Estonian urbanism 1935-1955. The Soviet-era implementation of pre-war ambitions’, *Planning Perspectives* 33:3 (2018) 385-409.

18 Mark S. Webb, ‘Local responses to the protection of medieval buildings and archaeology in British post-war town reconstruction: Southampton and Coventry’, *Urban History* 45:4 (2018) 635-659.

19 A.C. McClelland, ‘A “ghastly interregnum”. The struggle for architectural heritage conservation in Belfast before 1972’, *Urban History* 45:1 (2018) 150-172.

20 David Gulks, ‘The Fountain of the Innocents and its place in the Paris cityscape, 1549-1788’, *Urban History* 45:1 (2018) 49-73.

21 Boris Stepanov en Natalia Samutina, ‘An eighteenth-century theme park. Museum-reserve Tsaritsyno (Moscow) and the public culture of the post-Soviet metropolis’, *Urban History* 45:1 (2018) 74-99.

22 Alexander Reichl, ‘Manufacturing landmarks in New York City parks’, *Journal of Urban History* 44:4 (2018) 736-754.

het oeuvre van zijn ontwerper Albert Kahn, maar koppelt de architecturale vormgeving van dit kantoorgebouw aan de bedrijfsorganisatie van General Motors. Aangezien communicatie tussen de verschillende bedrijfsafdelingen steeds belangrijker werd, gaf General Motors opdracht tot één groot kantoorgebouw dat alle bedienden samenbracht. Dergelijke wolkenkrabbers werden ook als vastgoedinvestering gezien omwille van de mogelijkheden om kantoorruimte aan andere bedrijven te verhuren. Om zoveel mogelijk kwalitatieve kantoorruimtes met voldoende daglicht te hebben, was een rationeel ontwerp van het kantoorgebouw noodzakelijk.<sup>23</sup> Paula Lupkin maakt een gelijkaardige brede analyse van het Wainwright gebouw, één van de eerste Amerikaanse wolkenkrabbers die al in 1891 in St. Louis werd gebouwd. Via een contextualisering in de ruimere bier- en brouwerijactiviteiten en vastgoedactiviteiten van de opdrachtgever Wainwright, biedt Lupkin een herinterpretatie van dit bekende gebouw van Louis Sullivan.<sup>24</sup> Ook andere en oudere architectuurtypologieën komen aan bod. Zo analyseert Fabiana Susini verblijfsaccommodatie voor reizigers tijdens hun *Grand Tour* doorheen Italië vanaf de zeventiende eeuw.<sup>25</sup> Ze beschrijft hoe Toscaanse herbergen en stadshotels transformeerden als gevolg van een groeiende en meer veeleisende groep reizigers. Vanaf de achttiende eeuw ontstond er immers een reizende elite met bepaalde privacy- en comforteisen. Dit beïnvloedde niet enkel de inrichting van de gastenkamers maar leidde ook tot aanpassingen in de ontvangstruimtes en de introductie van salons, cafés en andere ontmoetingsplaatsen. Op het einde van de achttiende eeuw verschenen inderdaad de eerste reisgidsen, die niet enkel toeristische en kunstgerelateerde informatie bevatten maar de reizigers ook een kwalitatieve analyse van reisaccommodatie boden. Laurence Chua focust dan weer op funeraire architectuur in Bangkok en linkt de ontwikkelingen van crematoria aan de professionalisering van Thaise architecten en een toegenomen rationalistische weergave van moderne architectuurvormen.<sup>26</sup>

Een dergelijke beroepsprofessionalisering was ook bepalend in het twintigste-eeuwse Turkse Izmir omdat het Turkse architecten en planners meer autonomie bood en ook de status van buitenlandse actoren veranderde, zoals van de Nederlandse architect Willem Marinus Dudok, die decennialang als expert ingeschakeld werden bij architecturale en stedenbouwkundige ontwikkelingen.<sup>27</sup> Florian Urban richt de focus dan weer op andere actoren, *Baugruppen*, die in de jaren 2000 in Berlijn *bottom-up* architectuur realiseerden. Deze kleinschalige verenigingen van middenklassers bundelden hun kapitaal om samen op te treden als opdrachtgever van kwalitatieve en architecturaal vernieuwende hoogbouwprojecten waarin ze elk een appartement zouden bezitten en bewonen.<sup>28</sup>

23 Michael Abrahamson, '“Actual center of Detroit”. Method, management, and decentralization in Albert Kahn's General Motors Building', *Journal of the Society of Architectural Historians* 77:1 (2018) 56-76.

24 Paula Lupkin, 'The Wainwright Building. Monument of St. Louis's lager landscape', *Journal of the Society of Architectural Historians* 77:4 (2018) 428-447.

25 Fabiana Susini, 'From the Grand Tour to the Grand Hotel: the birth of the hospitality industry in the Grand Duchy of Tuscany between the 17th and 19th centuries', *Architectural Histories* 6(1):3 (2018) 1-10.

26 Lawrence Chua, 'A tale of two crematoria. Funeral architecture and the politics of representation in mid-twentieth-century Bangkok', *Journal of the Society of Architectural Historians*, 77:3 (2018) 319-338.

27 Meltem Ö. Gürel, 'Modernization and the role of foreign experts. W. M. Dudok's projects for Izmir, Turkey', *Journal of the Society of Architectural Historians* 77:2 (2018) 204-222.

28 Florian Urban, 'Berlin's construction groups and the politics of bottom-up architecture', *Urban History* 45:4 (2018) 683-711.

De wisselwerking tussen architectuur, vastgoedbezit en huisvesting staat ook centraal in de ruime literatuur rond arbeidershuisvesting. Voor negentiende-eeuwse filantropische industriëlen was arbeidershuisvesting een cruciaal aspect van sociale hervorming omdat het arbeiders een degelijke woning bood, vaak in combinatie met winkels en andere voorzieningen, onderwijs garandeerde voor hun kinderen, en hen op die manier bond aan een vaste werkgever. Eén van de meest succesvolle projecten in Frankrijk kwam van de *Société mulhousienne des cités ouvrières* (SOMCO) die in de tweede helft van de negentiende eeuw 1200 arbeiderswoningen bouwde. Dit project werd in 1867 gepromoot op de wereldtentoonstelling in Parijs als een schoolvoorbeeld voor hervorming, maar kende buiten Mulhouse merkwaardig weinig succesvolle navolging. Will Clement verklaart dit doordat alleen Mulhouse een stabiele ‘fabricantocratie’ van politici-industriëlen had. Die coherente groep kon een succesvol model uitwerken met een gemeenschappelijk financieel fonds dat ook architecturaal aantrekkelijke arbeiderswoningen bouwde. In tegenstelling tot vele sociaal-utopische projecten werd hier geen beroep gedaan op een emotionele band tussen één industrieel en zijn arbeiders, maar kregen de arbeiders zelf de kans om na vijftien jaar afbetalen eigenaar van hun woning te worden, wat een veel langduriger stabiliteit op de lokale arbeidsmarkt bewerkstelligde.<sup>29</sup> Na de verwoestingen van de Eerste Wereldoorlog, de plattelandsvlucht, de industrialisering en de snelle urbanisatie tijdens het interbellum werd sociale huisvesting vooral een prioriteit voor stadsbesturen. In een casestudy over de *Horseshoe Housing Estate* in Berlijn analyseert Natallia Barakyna hoe sociale hervormingsideeën van architecten, ideeën voor een Fordistische rationalisering van de bouwsector, en administratieve en stedenbouwkundige richtlijnen eerst met elkaar botsten tijdens het bouwproces, en daarna botsten met de reële noden en wensen van bewoners uit verschillende klassen en met verschillende ideeën over interieurdecoratie en tuingebruik.<sup>30</sup> Toch bleef dit een architecturaal interessant project. Het MoMA (New York) toonde dergelijke Europese voorbeelden om sociale huisvesting in de Verenigde Staten te promoten tijdens de New Deal (jaren 1930). Na de Grote Depressie was een grote nood aan goedkope arbeidswoningen ontstaan, maar de idee van huisvesting voor armen werd als ‘on-Amerikaans’ beschouwd. Hoewel het museum aanvankelijk mee pleitte voor overheidsinterventie en krotopruijing, focuste het naderhand alleen op wat architecturaal interessant was en daarmee bevestigde het de bestaande kloof tussen arm en rijk alleen maar verder.<sup>31</sup>

Konstantin A. Kholodolin en Mark G. Meerovich vergelijken dan weer het huisvestingsbeleid in Duitsland en Rusland tijdens het Interbellum. In de Duitse markteconomie primeerde een sociaal beleid dat huurders beschermde tegen willekeurige prijsstijgingen en huisuitzetting. De overheid investeerde zelf in nieuwbouwprojecten en hield de huurprijzen bewust laag omdat dit loonstijgingen tegenging en de productiekost voldoende laag hield om de eigen industrieën concurrentieel te houden. In het vroeg communistische Rusland werden woningen genationaliseerd en werd

29 Will Clement, ‘The “unrealizable chimera”. Workers’ housing in nineteenth-century Mulhouse’, *French History* 32 (2018) 66-85.

30 Natallia Barykina, ‘The dissolution of cities. The horseshoe settlement in Weimar Berlin’, *Urban History* 45:3 (2018) 471-488.

31 Rixt Woudstra, ‘Exhibiting reform. MoMA and the display of public housing (1932-1939)’, *Architectural Histories* 6(1):3 (2018) 1-17.



de beschikbare woonruimte herverdeeld. Waar arbeiders in de eerste periode konden genieten van positieve discriminatie, werd huisvesting vanaf de late jaren 1920 vooral gebruikt om hen te disciplineren.<sup>32</sup> In tegenstelling tot Rusland en West-Europa, voorzag de prille staat Joegoslavië niet in sociale huisvesting en werd er niet aan huurcontrole gedaan. Arme migranten hadden drie opties: goedkoop land verwerven ver buiten het centrum en er zelf een huis bouwen, een goedkoop appartement huren in vervallen stadswijken of ongebruikte stadsgrond bezetten en er illegale woningen op bouwen. Dat laatste leidde tot het ontstaan van sloppenwijken zoals de *Jatagan-mala* die in de jaren 1930 al 840 huizen telde. Zlat Vuksanovic-Macura en Vladimir Macura bespreken hoe de bewoners zelf instonden voor de uitbouw en het onderhoud van de wijk en zelfs allerhande nutsvoorzieningen konden afdwingen van de overheid. Pas in de jaren 1930 en 1940 werd de wijk bedreigd door het teloorgaan van de sociale cohesie en de nood aan bijkomende stadsuitbreidingen. De afbraak van honderden woningen riep niet veel weerstand op omdat recht op huisvesting nog geen mensenrecht was.<sup>33</sup> In de Verenigde Staten leidde deïndustrialisering in de jaren 1990 en 2000 tot het in vraag stellen van sociale huisvesting. Huisvestingsmaatschappijen opteerden voor afbraak ten voordele van nieuwbouw in lucratieve projecten van stadsvernieuwing, maar voor bewoners leidde dit tot sociale ontwrichting en ontheemding, en zij beriepen zich op hun *Rights to the city* (Lefebvre). John N. Robinson III vergelijkt jurisprudentie rond afbraakprojecten in Chester (Pennsylvania) en Cincinnati (Ohio). Waar de rechters aanvankelijk de rechten van huurders erkenden en stelden dat aanhoudende leegstand van appartementen een niet acceptabele strategie was om verkrotting en afbraak te bewerkstelligen, verschoof hun visie langzamerhand mee met de stedenbouwkundige gevoeligheden die pleitten voor sociaal gemengde woonvormen die de concentratie van armoede tegengingen. Langzamerhand moesten individuele huurdersrechten wijken voor belangen van gemeenschappelijk welbevinden.<sup>34</sup>

### Gentrificatie en segregati

Vanuit geografische hoek wordt veel aandacht besteed aan gentrificatie en segregatie. Amerikaanse segregatiestudies focussen doorgaans op raciale en etnische segregatie, maar Hilton A. Córdoba, Rebecca J. Walter en Nathan S. Foote integreren ook economische criteria (beroepen) in hun onderzoek naar vroeg twintigste-eeuws San Antonio in Texas. Vanuit drie theorieën – klassentheorie (of economische ongelijkheid), zelf-segregatie (eigen woningkeuze in de nabijheid van gelijken) en discriminatietheorie (bepaalde groepen worden uit bepaalde buurten geweerd) – vatten ze hun empirisch onderzoek op basis van censusdata en adresboeken aan. In tegenstelling tot de gewoonlijke verwerking op geaggregeerd niveau gebruiken zij colocatie quotiënt (CLQ) analyse toegepast op puntdata (individuele huishoudens). Daaruit blijkt dat zowel etnisch-raciale als beroepsmatige karakteristieken, die elkaar overigens versterkten, aan de basis lagen van vroege vormen van segregatie in San Antonio, lang voor de overheid

<sup>32</sup> Konstantin A. Kholodilin en Mark G. Meerovich, 'Housing policy in soviet Russia and Germany between the two World Wars. A comparative analysis of the systems', *Journal of Urban History* 44:5 (2018) 930-952.

<sup>33</sup> Zlat Vuksanovic-Macura en Vladimir Macura, 'The right to housing. Squatter settlements in Interwar Belgrade – the defense and demolition of Jatagan-mala', *Journal of Urban History* 44:4 (2018) 755-774.

<sup>34</sup> John N. Robinson III, 'Negotiating the (legal) right to the city. Public housing demolition and the federal courts in two postindustrial U.S. cities', *Journal of Urban Affairs* 39:2 (2017) 277-290.

residentiële segregatie in de hand werkte via publieke huisvesting voor specifieke doelgroepen in welbepaalde zones.<sup>35</sup> Hoewel er in vroeg-koloniaal Nigeria nergens sprake was van een bewust zoneringsbeleid leidde gentrificatie er tot extreme vormen van segregatie, zoals Lanre Davies aantoont voor metropolitaans Lagos (Nigeria). Gentrificatie en segregatie waren in de koloniale periode vooral het gevolg van de angst van kolonials om ziekten als pest (1920-1930) en malaria op te lopen, pas later speelden raciaal-politieke standpunten zoals Apartheid mee. In hun goedbedoelde pogingen om volkswijken in moerassige gebieden te saneren, plantten kolonials de zaadjes voor gentrificatie omdat zij de oorspronkelijke bevolking in onvoldoende mate kon herhuisvesten in de gesaneerde zones, en omdat de overheid geen controle had op prijsstijgingen op de private vastgoed- en huurmarkt. In tegenstelling tot in Amerikaanse steden werd de arbeidersbevolking weggedreven uit het centrum waar ze zelf werkten. Bestaande randgemeenten ontwikkelden zich door een combinatie van stadsvlucht en massale plattelandsvlucht tot regelrechte slums waar elke vorm van infrastructuur of ruimtelijke ordening ontbrak. De slechte toegankelijkheid van deze wijken werkte een extreme segregatie in de hand en deed de criminaliteit, drank- en drugsgebruik in deze wijken toenemen.<sup>36</sup> In Amerika was het doorgaans omgekeerd, daar waren het de middengroepen die de stadscentra ontvluchtten om in groene en goed toegankelijke *suburbs* te gaan wonen. Hier waren het de stadscentra die als een gevolg van zoneringsbeleid en arbeidershuisvesting ongezonde concentraties van armoede ontwikkeld hadden. De-industrialisering leidde in Groot-Chicago tot een afnemende vraag naar laagopgeleiden, stadsvlucht van middengroepen en een verschuiving van de werkgelegenheid zelf naar de voorsteden. Pas toen talrijke appartementsgebouwen voor sociale huisvesting werden afgebroken, werd het stadscentrum opnieuw aantrekkelijk voor blanke Amerikanen. John F. McDonald gaat na wat de impact van deze processen was op residentiële segregatiepatronen van Afro-Amerikanen, Hispanics en Aziaten. Waar de laatste twee groepen zich verspreidden naar de voorsteden waar ze voldoende werkgelegenheid vonden, bleven Afro-Amerikanen in veel grotere mate in zones van geconcentreerde armoede wonen.<sup>37</sup>

Dergelijke comparatieve studies worden sterk gestimuleerd vanuit *urban theory* maar Phillip Reick wijst erop dat ook heel wat te leren valt uit een longitudinaal historisch perspectief. Hij bestudeert gentrificatie- en segregatieprocessen in negentiende-eeuws Berlijn, maar focust niet zozeer op de aard van gentrificatie zelf, wel op de binnenstedelijke mobiliteit die er een gevolg van was. Aan de hand van almanakken peilt hij hoe de professionele samenstelling van de bevolking veranderde op straatniveau in de tweede helft van de negentiende eeuw. De snelle demografische groei in Berlijn leidde toen tot stadsuitbreidingen, herontwikkeling van bestaande woonwijken,

35 Hilton A. Córdoba, Rebecca J. Walter en Nathan S. Foote, 'The residential segregation of San Antonio, Texas in 1910. An analysis of ethno-racial and occupational spatial patterns with the colocation quotient', *Urban Geography* 39:7 (2018) 988-1017.

36 Lanre Davies, 'Gentrification in Lagos, 1929-1990', *Urban History* 45:4 (2018) 712-732. Voor een voorbeeld van laatkoloniale planning en segregatie, zie: Chau Johnsen Kelly, 'A pleasant and tidy arrangement'. Housing development and economies of segregation in Mtwara, Tanganyika', *Journal of Urban History* 44:4 (2018) 713-735.

37 John F. McDonald, 'Minority groups in the metropolitan Chicago housing market: 1970-2015', *Urban Studies* 55:11 (2018) 2431-2450; de-industrialisering staat ook centraal in de bijdrage van Leon Gooberman, 'The state and post-industrial urban regeneration. The reinvention of south Cardiff', *Urban History* 45:3 (2018) 504-523.

nieuwbouw en verschuivingen op de vastgoed- en huurmarkt. Het was vooral de snelle stijging van huurprijzen en het teloorgaan van goedkope arbeiderswoningen die de lagere sociale groepen in de problemen brachten. Sommigen verlieten gemengde wijken en opteerden voor arbeidersbuurten in een periode die nog niet gekarakteriseerd was door zoneringsbeleid; anderen verkozen op kamers te gaan leven en verdwenen zo uit de bronnen. Het is vooral die laatste groep die vaak aan de aandacht ontsnapt.<sup>38</sup>

### Vastgoedmarkt, financiële markten en arbeidsmarkt

Waar interne dynamieken van de vastgoed- en huurmarkt vaak worden ingeroepen om gentrificatie en segregatie te verklaren, vormen ze zelf ook het onderwerp van economische studies. Katia Béguin en Nicolas Lyon-Caen bestuderen de vastgoedmarkt in zeventiende- en achttiende-eeuws Parijs. Zij vergelijken vastgoedveilingen met gewone markttransacties die voor notarissen werden verleden. Hoewel veilingen tot doel hadden de hoogst mogelijke prijs te bedingen, werden de goederen doorgaans goedkoper van de hand gedaan dan op de gewone markt. De belangrijkste oorzaak daarvan was de onzekerheid bij publieke veilingen, waarbij de procedurekosten moesten worden opgeteld bij de effectieve verkoopprijs. Overigens schrokken velen terug voor familiale naastingsrechten op in beslag genomen eigendommen, waarbij een publieke verkoop alsnog kon worden ongedaan gemaakt.<sup>39</sup>

Een gebrek aan notariële bronnen maakt het doorgaans moeilijker om de middeleeuwse vastgoedmarkt te bestuderen. Andrea Bardyn opteert daarom voor cijnsregisters om de participatie van vrouwen op de vastgoedmarkt in laatmiddeleeuws Brussel te onderzoeken. Hoewel niet eenvoudig te hanteren, laat deze bron als geen andere toe om een langetermijnperspectief te combineren met ruimtelijke differentiatie. Hieruit blijkt dat de economische crisis van de jaren 1390 ertoe leidde dat vooral vrouwen uit ambachtelijke milieus (Kappelleparochie) hun vastgoed noodgedwongen van de hand moesten doen, terwijl vrouwen in elitebuurten (Coudenbergwijk) hun vastgoed langer aanhielden. Hoewel vrouwen tegen het einde van de middeleeuwen minder actief waren op deze markt, benadrukt Bardyn terecht dat in genderstudies niet alleen moet gefocust worden op de participatie van vrouwen op arbeidsmarkten, maar evenzeer op de beleggingsactiviteiten van vrouwen op de vastgoedmarkt en de financiële markten.<sup>40</sup>

Een themanummer van *Histoire urbaine* over 'Crédit en ville au Moyen Âge', onder redactie van Martha Howell en Claire Billen, bevat bijdragen van Martha Howell (Ieper), Claire Billen en David Kusman (Doornik), Gabriela Signori (Bazel), Daniel Lord Smail (Mediterraan Europa), Mathieu Sherman (Treviso) en David Carvajal (Valladolid).<sup>41</sup> De auteurs onderzoeken het alomtegenwoordige gebruik van krediet door middengroepen in de middeleeuwse stad. De sociale en economische betekenis van deze vorm van dagelijks kredietgebruik is historiografisch wel erkend, maar blijft

38 Phillip Reick, 'Gentrification 1.0. Urban transformations in late 19th-century Berlin', *Urban Studies* 55:11 (2018) 2542-2558.

39 Katia Béguin en Nicolas Lyon-Caen, '“Dans la chaleur des enchères”. Adjudications et prix des immeubles à Paris aux XVII<sup>e</sup> et XVIII<sup>e</sup> siècles', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 65 (2018) 144-166.

40 Andrea Bardyn, 'The gender distribution of real property ownership in late medieval Brussels (1356-1460)', *Continuity and Change* 33:1 (2018) 29-57.

41 Martha C. Howell en Claire Billen, 'Dossier – Crédit en ville au moyen âge'. Le crédit au quotidien: introduction', *Histoire urbaine* 51:1 (2018) 5-17.

onder meer door de heterogeniteit van de bronnen onderbelicht. Volgens de inleiding gaven de middeleeuwse stedelijke juridische en institutionele voorzieningen een impuls aan het gebruik van krediet.<sup>42</sup> De verschillende bijdragen brengen niet alleen kredietnetwerken in kaart, maar geven ook meer inzicht in de sociale samenstelling van kredietverstrekkers en -nemers, waardoor ze een waardevolle aanvulling geven op studies die de normatieve kaders van kredietverlening onderzoeken. De optimistische kijk op de werking van de vroegmoderne, Europese stedelijke kredietmarkt wordt evenwel in twijfel getrokken door James Shaw. Aan de hand van een kritische lezing van de bronnen van de vroegmoderne Venetiaanse fraudebestrijdingsdienst laat hij zien hoe het verbod op rente op persoonlijke leningen leidde tot allerlei juridische noodgrepen en ambigue contractuele verplichtingen, waardoor ongelijke machtsverhoudingen kredietverstrekking bepaalden en van een transparante ‘markt’ geen sprake was.<sup>43</sup> Ook buiten Europa berustten financiële innovaties op machtsstructuren. Gebruikmakend van juridische bronnen laat Seven Ağır zien dat de markt die rond 1800 in Istanbul ontstond voor *gediks* (gebruiksrechten, zoals werkplaatsen met gereedschap en voorraad, die liquide gemaakt konden worden), alleen functioneerde zolang deze gesteund werden door de door janitsaren gecontroleerde gilden.<sup>44</sup> Beide auteurs plaatsen hun vraagtekens bij de aanname dat de markt een universeel institutioneel verschijnsel is en de veronderstelling dat financiële innovaties per definitie een positief effect hebben op de economie.

De overgang van vroegmoderne naar moderne tijden bracht structurele veranderingen in de economische productie, die ook gevolgen hadden voor de arbeidsmarkt, het menselijk kapitaal en de sociale status van arbeiders. Keith Sugden betoogt bijvoorbeeld op basis van een analyse van de mannelijke beroepsbevolking van Norwich dat de lakenindustrie zich al in de tweede helft van de achttiende eeuw verplaatste vanuit deze stad naar het noorden van Engeland. Dit was het gevolg van marktwerking en de toegankelijkheid van afzetmarkten, want de stoommachine werd pas later geïntroduceerd in deze sector.<sup>45</sup> Judy Stephenson stelt vast dat de lonen van arbeiders in de Londense bouwsector tussen 1650 en 1850 lager waren dan eerder berekend, omdat er onvoldoende rekening is gehouden met het verschil tussen de loontarieven van aannemers en de eigenlijke loonbetalingen aan arbeiders.<sup>46</sup> Als deze conclusie breder getrokken wordt, dan rijst de vraag of de vermeende hoge lonen in Engeland wel standhouden als een verklarende factor voor het ontstaan van het industrialisatieproces.

Een meer recent, niet-Engels voorbeeld van een stad waarvan de geschiedenis nauw verweven is met industrialisatie is het Indiase Jamshedpur, bekend omdat het in 1909 gesticht werd door de staalgigant Tata. Sindsdien is deze stad ontwikkeld en bestuurd

42 Zie ook de bijdrage van David Chilosi, Max-Stephan Schulze en Oliver Volckart, ‘Benefits of empire? Capital market integration north and south of the Alps, 1350-1800’, *The Journal of Economic History* 78 (2018) 637-672, die stellen dat de aanwezigheid van autonome steden juist tot een fragmentatie van de kredietmarkt kon leiden.

43 James E. Shaw, ‘The informal economy of credit in early modern Venice’, *The Historical Journal* 61 (2018) 623-642.

44 Seven Ağır, ‘The rise and demise of *gedik* markets in Istanbul, 1750-1860’, *The Economic History Review* 71 (2018) 133-156.

45 Keith Sugden, ‘Clapham revisited. The decline of the Norwich worsted industry (c. 1700-1820)’, *Continuity and Change* 33 (2018) 203-224.

46 Judy Z. Stephenson, ‘“Real” wages? Contractors, workers, and pay in London building trades, 1650-1800’, *The Economic History Review* 71 (2018) 106-132.

door de eigenaar Tata Steel. Mircea Raianu analyseert de gefragmenteerde juridische kaders in de complexe koloniale context en de specifieke juridische status van de stad die de ruimtelijke en politieke ontwikkeling van Jamshedpur bepaalden. De stadsplanners en -bestuurders slaagden er in de afgelopen eeuw niet in om de stad te integreren in de regionale economie of om ruimte te bieden aan politieke inspraak van de ingezetenen.<sup>47</sup> Deze uitdagingen worden alleen maar groter wanneer de industriële activiteiten naar verwachting afgebouwd gaan worden.

Tot slot plaatsen twee auteurs de gevolgen van (de)industrialisatie in een politiek en sociaal kader, waardoor de historische actoren nadrukkelijker in beeld komen. Alain Faure beschrijft de pogingen van het Parijse stadsbestuur om na 1848 uit angst voor de arbeiders de zware industrie uit de stad te weren. De grote industriële genoten echter zoveel invloed op de stedelijke politiek dat de genomen maatregelen, zoals het opleggen van belastingen, weinig effect sorteerden.<sup>48</sup> Arbeiders staan ook centraal in een artikel door Rory Archer, die door middel van *oral history* de ervaringen van werknemers in Belgrado gedurende de afgelopen decennia ontvecht. Voor hun waren de overgangen van socialisme naar postsocialisme en van vrede naar oorlog vloeier dan gedacht, waarbij de tumultueuze jaren negentig ook kansen boden tot sociale mobiliteit, met name onder vrouwelijke arbeiders, mede omdat laat-socialistische ideeën over klasse en gender nog dominant waren. De economische liberalisering in het begin van de twintigste eeuw bracht meer onzekerheid voor arbeiders, waardoor zij hun herinneringen aan de voorgaande decennia positief inkleuren, daar wijst het citaat in de titel ook op.<sup>49</sup> Deze originele thematiek biedt een welkome afwisseling op de economisch georiënteerde bijdragen over stadsgeschiedenis.

## Migratie

Omwille van de (vermeende) arbeidsmogelijkheden, oefenen steden een bijzondere aantrekkingskracht op migranten uit. Gebaseerd op serieel kwantitatief bronnenmateriaal is al meermaals gepoogd om ook effectief te meten hoever de aantrekkingskracht van een stad reikte. Dat gebeurt onder meer aan de hand van de afbakening van het migratieveld, gebaseerd op de gemiddelde afstand die migranten aflegden. Op basis van een dataset van 11.500 individuen die vrijwillig of gedwongen Middlesex moesten verlaten tussen 1777 en 1786 omwille van landloperij, bieden Adam Crymble, Adam Dennett en Tim Hitchcock inzicht in de ‘overtollige’ of ‘gefaalde’ nieuwkomers van Londen die vaak onderaan op de sociale ladder zijn te situeren.<sup>50</sup> Het artikel hanteert een ruimtelijk graviteitsmodel om in te schatten welke Engelse provincies relatief veel of weinig ‘overbodige’ migranten naar Londen stuurden. Aan de ene zijde wordt bevestigd dat de meeste migranten afkomstig waren uit een straal van ongeveer 130 km en rechtstreeks vanuit rurale gebieden verhuisden. Aan de andere zijde doen de auteurs

47 Mircea Raianu, ‘A mass of anomalies.’ Land, law, and sovereignty in an Indian company town’, *Comparative Studies in Society and History* 60 (2018) 367-389.

48 Alain Faure, ‘L’industriel et le politique. Qui a peur de l’industrie à Paris au XIX<sup>e</sup> siècle?’, *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 65 (2018) 29-69.

49 Rory Archer, ‘It was better when it was worse.’ Blue-collar narratives of the recent past in Belgrade’, *Social History* 43 (2018) 30-55.

50 Adam Crymble, Adam Dennett en Tim Hitchcock, ‘Modelling regional imbalances in English plebeian migration to eighteenth-century London’, *Economic History Review* 71:3 (2018) 747-771.

nieuwe vaststellingen. Heel wat minder migranten dan het model voorspelt, kwamen vanuit het industriële noorden van Engeland, terwijl provincies in het Westen – van Birmingham tot Brighton en Exeter – disproportioneel veel ‘gefaalde’ migranten naar Londen stuurden die vanuit steden en via patronen van stapsgewijze migratie verhuisden. Deze bevindingen impliceren een hertekening van het migratieveld van Londen – dat eerder via een L-patroon dan via concentrische cirkels verloopt – en wijzen op belangrijke regionale verschillen. Naast verstedelijkingsgraad en loonverschillen blijkt ook het dienstbodebestaan – en zo de migratie van vrouwen – een belangrijke verklaarende factor te zijn. Migratiedatabanken zijn vaak gebaseerd op serieel kwantitatief bronnenmateriaal, zoals volkstellingen, en dat geldt ook voor Engeland. Toch blijft het vaak moeilijk om een precies beeld van het aantal migranten te krijgen. Marc Di Tommasi stelt op basis van de voorbereidende documenten voor de telling van 1911 in Edinburgh – de ‘Census Enumerators’ Books’ – een alternatieve telmethode voor, waarbij ook familieleden, tweede- en derde generatiemigrant en hun huisbewoners worden meegeteld.<sup>51</sup> Dat zorgt niet enkel voor een meer nauwkeurige telling van de internationale migrantenpopulatie in Edinburgh, maar toont ook aan dat de migrantengemeenschappen, wiens huishoudens en families werden gereconstrueerd, zich vaak erg verschillend gedroegen in hun migratie-, huwelijks- en fertiliteitsgedrag. Dat biedt een gevarieerder beeld van de migrantenpopulatie dan enkel de geboorteplaats of nationaliteit.

Het controlebeleid ten aanzien van migranten geniet ook ruime aandacht in het migratieonderzoek, en dat geldt zowel voor grenscontroles als controle binnen de stedelijke ruimte. Zo functioneerde in de jaren 1920-1930 het Canadese Windsor als een toegangspoort tot de Amerikaanse stad Detroit dat toen het kloppende industriële hart was van de automobiellindustrie in Noord-Amerika.<sup>52</sup> Wanneer de immigratiewetgeving in Amerika verstrengde, werd deze noordelijke grensstad gebruikt om voornamelijk Europese migranten binnen te smokkelen. Dit had tot gevolg dat vele Europese migranten de stempel kregen van illegalen en criminelen, temeer omdat de dranksmokkel ook vaak langs deze grens gebeurde. Ashley Johnson Bavery toont aan dat deze beeldvorming ten aanzien van Europese migranten ook leidde tot hun uitsluiting uit het sociale zekerheidssysteem dat na de economische depressie van de jaren 1930 met de New Deal-politiek is uitgebouwd. In het verlengde van recent onderzoek dat benadrukt dat het nodig is om migratiebeleid niet enkel op nationaal, maar ook op lokaal niveau te bekijken en te focussen op de praktijken in plaats van de regelgeving, onderzoekt Kate March de manier waarop de politie omging met migranten in Le Havre in de periode tussen 1914 en 1940.<sup>53</sup> Ook al telde deze havenstad in vergelijking tot Marseille en Bordeaux kleinere groepen nieuwkomers en waren ze vooral actief in een bepaald segment van de arbeidsmarkt, met name verbonden met de havenactiviteit, kan deze lokale focus buiten de metropool een licht werpen op vormen van regionaal imperialisme. De auteur toont aan hoe de aandacht van de politie verschoof

<sup>51</sup> Marc Di Tommasi, ‘Unquantifiable? A new estimate of the impact of internal migration to Edinburgh in 1911’, *Social Science History* 42:3 (2018) 517-542.

<sup>52</sup> Ashley Johnson Bavery, ‘“Crashing America’s Back Gate”: Illegal Europeans, Policing, and Welfare in Industrial Detroit, 1921-1939’, *Journal of Urban History* 44:2 (2018) 239-261.

<sup>53</sup> Kate Marsh, ‘Colonial workers, imperial migrants and surveillance. Policing in Le Havre, 1914-1940’, *Social History* 43:1 (2018) 1-29.

doorheen de tijd afhankelijk van lokale belangen en specifieke angsten die varieerden van gevreesde concurrentie op de arbeidsmarkt of hygiënische motieven tot vermeende antikoloniale sentimenten of angst voor sociale onrust. Doorheen de tijd verschoof zo de politieaandacht in Le Havre van Belgische en Spaanse naar Marokkaanse en nadien Vietnamese migranten.

Havensteden functioneerden ook als vluchtroute voor vele Europese Joden bij de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog. Het neutrale Lissabon was één van de laatste havens waaruit dat kon gebeuren. Aan de hand van een nauwkeurige analyse van scheepspassagierslijsten naar New York tussen juli 1940 en juni 1942 tonen Matthias Blum en Claudia Rei aan dat ook deze laatste stromen Joodse vluchtelingen positief werden geselecteerd, en met name dat vooral oudere personen met een gezin en met meer ‘human capital’ (onder meer op basis van hun lichaamslengte) er toen nog in slaagden om het oorlogsgeweld in Europa te ontvluchten.<sup>54</sup> Oorlog bereikte en beïnvloedde ook het leven van migranten uit Ottomaans Syrië die zich in de twee decennia voor de Eerste Wereldoorlog in de havensteden Buenos Aires en Rosario in Argentinië hadden gevestigd, dat dan weer een neutrale positie had in de Eerste Wereldoorlog.<sup>55</sup> Dit ‘homefront’ in het conflict ondersteunde via liefdadigheid en materiële steun het voormalige thuisland, maar droeg ook de economische en politieke gevolgen van de oorlog wat leidde tot werkloosheid en armoede, maar ook tot versplintering en spanningen binnen de Syrisch-Ottomaanse kolonie in beide havensteden.

### Armoede en liefdadigheid

Armoede en liefdadigheid brachten ook in 2018 heel wat stadshistorische pennen in beweging. Het artikel van Joseph Harley onderzoekt de materiële cultuur en consumptiepatronen van armen in de regio van Kent tussen 1670 en 1834 op basis van boedelbeschrijvingen en armeninventarissen.<sup>56</sup> Hij beargumenteert dat hun consumptiepatronen sterk regionaal verschilden en bovendien afhankelijk waren van sociale positie, beroep, gezondheid en levensfase van de arme in kwestie. Na een inleidend deel over het gebruik van het concept *agency* in onderzoek naar liefdadigheid in Engeland, illustreert Megan Clare Webber de dubbelzinnigheid en het complexe gebruik ervan aan de hand van bronnen van een diverse reeks vroeg-negentiende-eeuwse Londense liefdadigheidsinitiatieven – van kleuterscholen tot hospitalen en vaccinatiecampaagnes. Ze waarschuwt daarbij voor het ongenueanceerd en intentioneel gebruik van het concept *agency* in historisch onderzoek.<sup>57</sup> In *Histoire urbaine* wordt een dossier gewijd aan de organisatie van liefdadigheid in het Parijs van de late negentiende eeuw, mondaine stad, maar ook stad van armoede en ontbering. Het dossier, ingeleid door Christian Topalov, biedt een sociale geschiedenis van de liefdadigheid die een manier bood aan oude én nieuwe elites na de Franse Revolutie om hun sociale ‘plicht’ te vervullen,

<sup>54</sup> Matthias Blum en Claudia Rei, ‘Escaping Europe: health and human capital of Holocaust refugees’, *European Review of Economic History* 22:1 (2018) 1-27.

<sup>55</sup> Steven Hyland jr., ‘The Syrian-Ottoman home front in Buenos Aires and Rosario during the First World War’, *Journal of Migration History* 4 (2018) 211-235.

<sup>56</sup> Joseph Harley, ‘Consumption and poverty in the homes of the English poor, c. 1670-1834’, *Social History* 43:1 (2018) 81-100.

<sup>57</sup> Megan Clare Webber, ‘Troubling agency: agency and charity in early nineteenth-century London’, *Historical Research* 91:251 (2018) 116-136.

maar ook respectabiliteit af te dwingen.<sup>58</sup> Naast het persoonlijk traject van weldoeners zoals de katholiek Augustin Cochin die zich via liefdadige werken en investeringen in de stad een politieke carrière baande,<sup>59</sup> is er aandacht voor onder meer de impact van laïcisering en rationalisering op specifieke liefdadigheidsinstellingen, zoals het ‘Comité de bienfaisance israélite’<sup>60</sup> of op de aanwezigheid van religieuze zusters in gasthuizen en opvanghuizen van de openbare bijstand.<sup>61</sup> Rationalisering leidde er eveneens toe dat valide armen in laat negentiende-eeuws Parijs geen materiële steun konden genieten zonder bewijs van arbeid en werkzaamheid.<sup>62</sup> Christian Topalov sluit het dossier af met een indrukwekkend overzicht van de verschillende sociale netwerken die liefdadig Parijs rond 1900 bevatte – diverse religieuze en seculiere organisaties, publieke en private liefdadigheidsinstanties – en belicht hoe specifieke personen door hun aanwezigheid in diverse netwerken een sleutel- en brugfunctie vervulden. Die sleutelfiguren konden de verspreiding van hervormingsideeën bevorderen en lagen aan de basis van het ‘Concordat charitable’ dat in 1900 tot stand kwam en dat de taakverdeling vastlegde tussen openbare onderstand en private liefdadigheid volgens zogenaamde wetenschappelijke principes.<sup>63</sup>

Rayna Rusenko vertrekt vanuit de huidige regelgeving ten aanzien van daklozen en bedelaars in de stad Kuala Lumpur in Maleisië en bekijkt, in navolging van recente literatuur over globalisering, of de zogenaamde ‘punitive turn’ er is gekomen onder invloed van het globale neoliberalisme.<sup>64</sup> Door vanuit een historisch perspectief te kijken naar de lokale historische ontwikkelingen met een focus op de landloperijwetgeving, toont ze in navolging van andere historici aan dat niet zozeer globale neoliberale ideeën maar ook historische lokale ontwikkelingen de spanning tussen hulp en straf in de omgang met landloperij en bedelarij hebben bepaald. Thomas Henthorn belicht hoe liefdadigheid, naar het voorbeeld van andere staten, evolueerde van particuliere initiatieven van de lokale elite naar de uitbouw van geprofessionaliseerde en bureaucratisch georganiseerde stichtingen in de ‘sunbelt’ metropool Houston in de eerste decennia van de twintigste eeuw.<sup>65</sup> In dit proces blijft de hulp evenwel vooral bestemd voor blanke gezinnen die ook voldoen aan de waarden en normen die de sponsorende elite onderschreef. De gevolgen van de strategie die sociale wetenschappers Arthur Pearl en Frank Riessman voorschreven om armoede te bestrijden in Amerikaanse steden in

58 Christian Topalov, ‘Paris, capitale de la charité. Introduction’, *Histoire Urbaine*. Dossier: Paris ‘capitale de la charité’ à la fin XIXe siècle 52:2 (2018) 5-14.

59 Matthieu Brejon de Lavergnée, ‘Philanthropie et notabilité urbaine. L’itinéraire parisien d’Augustin Cochin (1823-1872)’, *Histoire Urbaine*. Dossier: Paris ‘capitale de la charité’ à la fin XIXe siècle 52:2 (2018) 15-32.

60 Marie Aboulker, ‘Le Comité de bienfaisance israélite de Paris. Ses membres dans l’espace philanthropique parisien (1887-1905)’, *Histoire Urbaine*. Dossier: Paris ‘capitale de la charité’ à la fin XIXe siècle 52:2 (2018) 33-48.

61 Anne Jusseume, ‘Résistances à la laïcisation. Le maintien des congrégations soignantes dans les arrondissements parisiens sous la Troisième République, de 1880 à 1914’, *Histoire Urbaine*. Dossier: Paris ‘capitale de la charité’ à la fin XIXe siècle 52:2 (2018) 49-67.

62 Benjamin Jung, ‘Organiser la charité, rendre le secours efficace. Institutions et acteurs de l’assistance par le travail à Paris (1889-1905)’, *Histoire Urbaine*. Dossier: Paris ‘capitale de la charité’ à la fin XIXe siècle 52:2 (2018) 69-89.

63 Christian Topalov, ‘Les mondes sociaux de la charité parisienne en 1900’, *Histoire Urbaine*. Dossier: Paris ‘capitale de la charité’ à la fin XIXe siècle 52:2 (2018) 91-119.

64 Rayna M. Rusenko, ‘Imperatives of care and control in the regulation of homelessness in Kuala Lumpur, Malaysia: 1880s to present’, *Urban Studies* 55:10 (2018) 2123-2141.

65 Thomas C. Henthorn, ‘Building a moral metropolis. Philanthropy and city building in Houston, Texas’, *Journal of Urban History* 44:3 (2018) 402-420.



de jaren 1960-1970 wordt onder de loep genomen door Claire Dunning.<sup>66</sup> De strijd tegen armoede werd aangegaan via het aanbod van niet-professionele jobs in de sociale dienstverlening aan armen. Het project sprak voornamelijk gekleurde vrouwen aan en leidde wel tot jobcreatie en uitbouw van de sector van de sociale dienstverlening, maar niet tot stabiele werkgelegenheid en evenmin tot het ontsnappen uit de armoede van de betrokkenen. Ook musea hebben de taak het verhaal van gemarginaliseerde groepen, zoals de armen in steden, onder de aandacht te brengen van het bredere publiek, bepleit Meighen S. Katz.<sup>67</sup> Vertrekkend vanuit een uitzonderlijke tentoonstelling in Vancouver, waarin daklozen ten gevolge van de economische depressie van de jaren 1930 ook een effectieve plaats kregen, reflecteert ze over de opdracht van musea, het probleem van stereotype beeldvorming en de nood om gemarginaliseerde groepen ook te integreren in een museale context.

### Handel en kleinhandel

Thomas Freudenhammer belicht de vroegmoderne karavaanhandel tussen het West-Frankische rijk en moslim Spanje (Al Andalus) waarbij de grensstad Tortosa als kruispunt functioneerde. Op de twee routes – die liepen van Verdun naar Barcelona en door het westen van Frankrijk via Parijs, Angers, Bordeaux en Toulouse – waren verschillende douanekantoren gevestigd, waar een speciale heffing op de karavaanhandel, de ‘rafica’, moest worden betaald.<sup>68</sup> Susan Mosher Stuard verzorgt een korte bijdrage over de rol van notarissen in middeleeuwse Italiaanse stadsstaten en belicht hoe de opmaak van familiale én zakelijke contracten onder hun bemiddeling elkaar beïnvloedden.<sup>69</sup> De rol van goederenmakelaars als middelaars komt aan bod in een bijdrage van Stéphanie Lachaud-Martin over de wijnmakelaars in Bordeaux, die in tegenstelling tot hun evenknieën in de Champagne- en Bourgondië streek, wel actief bleven in de zeventiende en achttiende eeuw, en niet vervangen werden door commissiehandelaren.<sup>70</sup> De auteur meent dat zowel de reorganisatie en professionalisering van de makelaars, die leidde tot een opsplitsing tussen koninklijke en gepatenteerde makelaars, als hun kennis van het product en van de lokale en internationale afzetmarkt hiertoe een verklaring bieden.

Winkelstraten en winkelcentra genieten nog steeds veel belangstelling onder historici, archeologen en architecten. Onderzoek naar het uitzicht van winkelstraten in Engelse steden tijdens de achttiende eeuw is sterk beïnvloed door het idee van ‘urban renaissance’ dat Peter Borsay lanceerde en wijst op de orde, symmetrie en respectabiliteit die de heraanleg van straten in die periode bepaalde.<sup>71</sup> Aan de hand van een nauwkeurige analyse van enkele straten in de regionale stad York tijdens de achttiende

66 Claire Dunning, ‘New careers for the poor. Human services and the post-industrial city’, *Journal of Urban History* 44:4 (2018) 669-690.

67 Meighen S. Katz, “Only the most morbid among the rich will find it entertaining”. Interpreting 1930s urban homelessness in museums’, *Journal of Urban History* 44:2 (2018) 278-297.

68 Thomas Freudenhammer, ‘Rafica: early medieval Caravan trade between the West Frankish kingdom and Al-Andalus’, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 105:3 (2018) 391-406.

69 Susan Mosher Stuard, ‘Where notaries provided legal services to medieval townspeople’, *Journal of Family History* 43:3 (2018) 270-280.

70 Stéphanie Lachaud-Martin, ‘Les courtiers bordelais, intermédiaires de commerce du vin aux XVIIe-XVIIIe siècles’, *Revue historique* 686:2 (2018) 321-346.

71 Peter Borsay, *The English urban renaissance. Culture and society in the provincial towns, 1660-1770* (Oxford 1989).

eeuw toont Matthew Jenkins minutieus aan dat de werkelijkheid veel rommeliger en gediversifieerder was en dat zowel nieuw als oud het uitzicht van de straat, de winkelvitruines en de winkels bepaalden.<sup>72</sup> Net als Matthew Jenkins maakt ook Kathleen Lord gebruik van een aantal nauwkeurig geselecteerde illustraties, in haar geval foto's, maar dan om het sociale gebruik van de straten te analyseren in het Parijs en Montréal van de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Winkel- en handels-, doorgangs- en transport-, en voetgangersstraten passeren de revue en tonen aan hoe het gebruik ervan varieerde afhankelijk van de functie van de straat.

Marktplaatsen en winkelcentra worden onder de loep genomen in een bijdrage van Ian Mitchell en daarbij staat niet in eerste instantie hun architectonische grandeur maar een meer kritische blik op hun functionaliteit centraal.<sup>73</sup> Dat gebeurt aan de hand van een brede waaier aan steden in het noorden en midden van Engeland. Het financiële en commerciële succes was niet zozeer het gevolg van de grootte of specificiteit van de stad, noch van de locatie, maar van het beleid dat ten aanzien van de marktplaatsen en winkelcentra werd gevoerd. In het midden van de jaren 1950 bestonden twee dominante modellen voor de bouw van grote winkelcentra in suburbane regio's: een Amerikaans model, dat vooral het commerciële benadrukte en te vinden was in de Verenigde Staten; en een Europees model, dat ontstaan was in Zweden, Frankrijk en Groot-Brittannië en vaak steunde op privaat-publieke samenwerking. Janina Gosseye onderzoekt hoe beide types winkelcentra door Belgische en Nederlandse delegaties, die in Amerikaanse en Europese steden op prospectie gingen, werden gepercipieerd en in de Belgische en Nederlandse context werden geïmplementeerd en aangepast.<sup>74</sup> Dat laatste gebeurt aan de hand van twee casussen – Shopping I in Genk en het winkelcentrum in Amstelveen.

### Politiek, protest en cultuur

De stedelijke publieke ruimte is niet enkel een belangrijke economische ruimte, maar vormt ook een cruciale, politieke arena. In het bijzonder voor niet-elitaire bevolkingsgroepen vormt de 'straat' een belangrijk projectieplatform voor politieke claims. De afgelopen jaren heeft onderzoek ten overvloede de dynamiek aangetoond van collectieve actie in laatmiddeleeuwse steden, met name in de Nederlanden. Vaak wordt er wel van uitgegaan dat die dynamiek van straatacties na de Oudheid pas in de elfde eeuw op gang komt. De vroege middeleeuwen staat niet bekend voor collectieve acties. Shane Bobrycki houdt die aanname kritisch tegen het licht op basis van een casestudy voor het negende-eeuwse Dijon.<sup>75</sup> Voor Bobrycki blijft dan wel overeind dat straatacties met expliciete politieke eisen in die periode schaars waren, maar betekent dat geenszins dat er geen samenscholingen met politieke betekenis plaats vonden. De auteur wijst daarvoor naar religieuze en sociale samenkomsten die altijd het potentieel van ordeverstoringen in zich droegen en daardoor door de elites als een bedreiging werden gezien. Shinay Mukai laat dan weer zien hoe het Franse dorp Sérignan bescherming zocht bij

72 Matthew Jenkins, 'The view from the street. The landscape of polite shopping in Georgian York', *Urban History* 45:1 (2018) 26-48.

73 Ian Mitchell, 'Retail markets in northern and midland England, 1870-1914. Civic icon, municipal white elephant, or consumer paradise?', *Economic History Review* 71:4 (2018) 1270-1290.

74 Janina Gosseye, 'The Janus-face shopping center. The Low Countries in search of a fitting shopping paradigm', *Journal of Urban History* 44:5 (2018) 862-886.

75 Shane Bobrycki, 'The flailing women of Dijon. Crowds in ninth-century Europe', *Past & Present* 240 (2018) 3-46.

leden van de bestuurlijke elite van de stad Béziers tijdens de Honderdjarige Oorlog, een fase waarin het lokale heerlijke gezag over het dorp verdween en het vorstelijke gezag nog beperkt was.<sup>76</sup> Aan de hand van het voorbeeld van de vijftiende-eeuwse edelman Warner von Parsberg, die in militaire dienst trad van de stad Neurenberg, problematiseert Ben Pope de vermeende tegenstelling tussen adel en stad in de Duitse landen. In sommige gevallen bood samenwerking wederzijds voordelen. Ondanks mogelijke sociale repercussies konden edelen in het bijzonder op deze wijze hun positie versterken ten opzichte van vorsten en adellijke concurrenten.<sup>77</sup> De stedelijke interne politieke verhoudingen waren evenmin altijd conflictueus, al lagen overleg en verzet in elkaars verlengde. In hun onderzoek naar de stadsregisters van Mons stuiten Valeria Van Camp en Jelle Haemers op een petitie van ongeruste burgers uit 1424, die een wisseling van de bestuurlijke wacht verzochten. De sociale geschiedenis van archieven hoeft zich derhalve niet alleen te richten op de stedelijke elites, want de bronnen geven ook inzicht in de politieke ideeën van de overige stedelingen, hun repertoires van politieke actie en invloed op het stedelijke bestuur. In Mons kwam het bestuur de burgers enkele jaren later tegemoet door een raad op te richten, die onder meer toezicht hield op de stedelijke financiën.<sup>78</sup>

Naast eerder uitzonderlijke studies over de middeleeuwen wordt er voor latere periodes heel uiteenlopend onderzoek gevoerd over de plaats van collectieve actie in populaire politiek. Opvallend is de ruimtelijke insteek van veel van dat onderzoek, gaande van het gebruik van muurschilderingen door actievoerders in New-Yorkse buurten tot de betekenis van de ‘tent’ in het Israëliësch-Palestijns conflict.<sup>79</sup> Empirisch en methodologisch het meest systematische onderzoek is dat van Patrick Rafail over de ruimtelijke evolutie van protest in New York City tussen 1960 en 2006.<sup>80</sup> Op basis van een bestand van maar liefst 6217 protestacties weet hij aanneembaar te maken dat er nauw verband bestaat tussen de bebouwingsstructuur (die op zich een weerslag van machtsverhoudingen vormt) en de locatie van protest.

De manier waarop politieke cultuur en rituelen interageren met de stedelijke ruimte blijft een dankbaar onderzoeksthema. Kim Overlaet legt in haar analyse van de Blijde Intocht van Groothertog Maximiliaan in Antwerpen in 1478 de nadruk op de ruimtelijke dimensie van rituelen.<sup>81</sup> Overlaet wijst erop dat juist het gebruik van de publieke ruimte tijdens Bourgondische en Habsburgse ceremonies relatief weinig onderzocht is, ondanks de impact van het werk van Lefebvre. De stedelijke ruimte, zo betoogt zij, vormde niet alleen het toneel voor Blijde Intochten; in de interactie met de verschil-

76 Shinay Mukai, ‘Les relations politiques entre ville et campagne dans la seconde moitié du XIV<sup>e</sup> siècle. Les élites urbaines de Béziers et la communauté villageoise de Sérignan (Hérault)’, *Revue historique* 688 (2018) 773-793.

77 Ben Pope, ‘Nuremberg’s noble servant. Werner von Parsberg (d. 1455) between town and nobility in late medieval Germany’, *German History* 36 (2018) 159-180.

78 Valeria Van Camp en Jelle Haemers, ‘“Li ville est mal gouvernee.” Les registres du conseil de la ville de Mons, la crise politique de 1424-1428 et son impact sur l’audition des comptes communaux’, *Histoire urbaine* 52 (2018) 137-166.

79 Timo Schrader, ‘The colors of Loisaïda. Embedding murals in community activism’, *Journal of Urban History* 44:3 (2018) 519-532; Yael Allweil, ‘The tent. The uncanny architecture of agonism for Israel-Palestine, 1910-2011’, *Urban Studies* 55:2 (2018) 316-331.

80 Patrick Rafail, ‘Protest in the city. Urban spatial restructuring and dissent in New York, 1960-2006’, *Urban Studies* 55:1 (2018) 244-260.

81 Kim Overlaet, ‘The “joyous entry” of Archduke Maximilian into Antwerp (13 January 1478): an analysis of a “most elegant and dignified” dialogue’, *Journal of Medieval History* 44 (2018) 231-249.

lende deelnemers verkreeg die ruimte zelf ook betekenis. Tijdens de intocht van Maximiliaan gebruikten verschillende belangengroepen de Antwerpse publieke ruimte om hun eigen positie en interactie met de groothertog te onderstrepen. Hierdoor, zo stelt Overlaet, functioneerde de stedelijke ruimte als ‘een complex sociaal product’ dat niet alleen de relatie tussen heerser en stedelijke groepen, maar ook de sociaal-economische en politieke structuur van de stedelijke samenleving weerspiegelde.

Amy Calladine heeft in twee artikelen, gebaseerd op haar dissertatie, de functie en impact van publieke rituelen in provinciale steden tijdens de Commonwealth en Restoratie-periode in Engeland geanalyseerd. In haar artikel ‘Public ritual and the proclamation of Richard Cromwell as lord protector in English towns’, onderzoekt Calladine een reeks ceremonies die Engelse provinciesteden in de jaren 1650 ontwikkelden om met de instabiele politieke context om te gaan.<sup>82</sup> Aan de hand van een analyse van drukwerk en stedelijke archieven laat ze zien dat juist door de ceremonies niet vast te leggen, de stedelijke autoriteiten konden inspelen op de politieke en religieuze veranderingen. In een tweede artikel laat zij zien hoe vergelijkbare strategieën de lokale autoriteiten de mogelijkheid gaven in te spelen op de restauratie van het Engelse koningshuis en het aantreden van Karel II.<sup>83</sup> Voor de Victoriaanse periode geeft Dion Georgiou aan dat juist veel aandacht is uitgegaan naar rituelen in de provincie, terwijl Londen voornamelijk is geportretteerd als een amorf geheel, zonder duidelijke stedelijke identiteit of wortels.<sup>84</sup> Door te kijken naar carnavaleske festiviteiten en fakkeloptochten tijdens de Boerenoorlog (1899-1902) in Greater London werpt Georgiou licht op de ontwikkeling van lokale identiteiten in een tijd van snel veranderende mobiliteit- en communicatiestructuren.

Zestiende-eeuws Lyon en de impact van de religie-oorlogen op de stedelijke ruimte is eveneens een dankbaar onderwerp voor cultuurhistorici, met het werk van Natalie Zemon Davis als ijkpunt. Voortbouwend op de geschiedenis van emoties, onderzocht Jessica Herdman hoe muziek agressieve emoties opriep tijdens de religieuze twisten. Zij laat zien hoe de inhoud van virulente preken opgenomen werd in volksliedjes en daarbij behorende dans, waardoor de confessionele woede nog eens versterkt werd.<sup>85</sup> Een geheel andere benadering koos Simon Morgan, namelijk door stedelijke trots te bestuderen op individueel niveau. Aan de hand van zeven overgeleverde dagboeken van John Deakin Heaton (1817-1880), een arts en stedelijke hervormer in Leeds, reconstrueert hij hoe een combinatie van familie-eer, Anglicanisme, beroepsidentiteit als arts – gecombineerd met eigenbelang – de drijfveer vormde om Leeds te moderniseren. Als onderdeel van deze reconstructie is een interactieve kaart gemaakt van al Deakins activiteiten, samengevat in het Heaton Map Project van Leeds Beckett University, in combinatie met publiekshistorische stadswandelingen. Deakin was een van de drijvende krachten achter het nieuwe stadhuis, en actief in allerlei medische, religieuze,

82 Amy Calladine, ‘Public ritual and the proclamation of Richard Cromwell as lord protector in English towns’, *The Historical Journal* 61:1 (2018) 53-76.

83 Amy Calladine, ‘Public ritual, martial forms and the restoration of the monarchy in English towns’, *Historical Research* 91:253 (2018) 462-480.

84 Dion Georgiou, ‘“Only a local affair”? Imagining and enacting locality through London’s Boer War carnivals’, *Urban History* 45:1 (2018) 100-127.

85 Jessica Herdman, ‘Songs danced in anger. Music and violent emotions in late sixteenth-century Lyon’, *French History* 32 (2018) 151-181

culturele en educatieve initiatieven. Een ruimtelijke analyse van zijn werk laat echter ook zien dat zijn activiteiten zich concentreerden in die delen van de stad waar zijn familie woonde en zich slechts zelden afspeelden in de arbeiderswijken in het oosten van de stad.<sup>86</sup>

### De (on)gezonde stad

Dat het leven in steden in het verleden zeer ongezond was, is alom bekend. De bevolkingsconcentratie, de woekering van besmettelijke ziekten, de slechte hygiënische situatie en, later, de vervuiling die industrialisering met zich meebracht zorgden voor erbarmelijke leefomstandigheden. Dit uitte zich niet alleen in sterfte; ook bestond er een sterke negatieve relatie tussen luchtvervuiling en lichaamslengte, zo tonen Roy Bailey, Timothy Hatton en Kris Inwood voor kinderen die in de jaren 1890 in Engeland werden geboren.<sup>87</sup> De gevaren van vervuiling worden ook benadrukt in het artikel van Karen Clay, Joshua Lewis en Edson Severini. In 1918 vielen er in Amerikaanse steden tijdens een uitbraak van de Spaanse griep namelijk meer doden in steden waar meer kool werd gebruikt en de lucht dus meer vervuild was.<sup>88</sup> Hoewel de link tussen (on)gezondheid en publieke hygiëne evident lijkt, wordt er over de relatie tussen mortaliteit en verbeteringen van stedelijke sanitaire voorzieningen al jaren gedebatteerd. Zo nam kindersterfte in veel steden al af, jaren vóór de invoering van stedelijke infrastructuur ter bevordering van de publieke gezondheid. John Brown en Timothy Guinnane suggereren in dat kader dat de afname van kindersterfte in München na 1870 niet alleen verklaard kan worden door verbeteringen in de publieke voorzieningen, maar ook door een verschuiving naar een fertiliteitsregime met lagere geboortecijfers.<sup>89</sup>

Ook bij het uitbreken van besmettelijke ziektes was er niet altijd een logisch verband tussen dodelijkheid en overheidsrespons. Alexandre White's studie naar de contrasterende reacties op de uitbraak van builenpest en de evenzo besmettelijke pokken in 1901 in Kaapstad toont dat niet overheids capaciteit noch medische kennis doorslaggevend was, maar dat de handelswijze ook sterk samenhang met de wil om in te grijpen. (Koloniale) angsten rondom de verspreiding van de pest naar Europa was bepalend voor overheidsingrijpen.<sup>90</sup> In verschillende kleinere steden in Zhongshan, in Zuid-China, werden er tussen 1929 en 1949 ook allerlei voorzieningen geïntroduceerd die minder te maken hadden met praktisch nut of efficiëntie, maar met politieke impact. Enkele belangrijke straten in Siqi werden bijvoorbeeld af en toe schoongemaakt, maar noch aan voorlichting over het belang van dagelijks onderhoud van de publieke ruimte noch aan de controle ervan werd aandacht besteed. Zo werden er zes publieke toiletten geplaatst, die zo slecht onderhouden werden dat ze binnen korte tijd weer onbruikbaar werden.

86 Simon Morgan, 'John Deakin Heaton and the "elusive civic pride of the Victorian middle class"', *Urban History* 45:4 (2018) 595-615.

87 Roy E. Bailey, Timothy J. Hatton en Kris Inwood, 'Atmospheric pollution, health, and height in late nineteenth-century Britain', *Journal of Economic History* 78:4 (2018) 1210-1247.

88 Karen Clay, Joshua Lewis en Edson Severini, 'Pollution, infectious disease, and mortality. Evidence from the 1918 Spanish Influenza pandemic', *Journal of Economic History* 78:4 (2018) 1179-1209.

89 John C. Brown en Timothy W. Guinnane, 'Infant mortality decline in rural and urban Bavaria. Fertility, economic transformation, infant care, and inequality in Bavaria and Munich, 1825-1910', *Economic History Review* 71:3 (2018) 853-886.

90 Alexandre I.R. White, 'Global risks, divergent pandemics. Contrasting responses to bubonic plague and smallpox in 1901 Cape Town', *Social Science History* 42:1 (2018) 135-158.

Doordat de bevolking er wel belasting voor af moest dragen, leidde de introductie van dergelijke ‘moderne’ voorzieningen tot flinke onrust in plaats van een daadwerkelijke verbetering van de leefomgeving.<sup>91</sup>

De toestand van de stedelijke omgeving heeft niet alleen invloed op de fysieke gezondheid van haar bewoners, maar ook op hun geestelijke welvaren. Edmund Ramsden en Matthew Smith beschrijven hoe de psychiater Erich Lindemann gedurende de jaren 1950 onderzoek deed naar de effecten van veranderingen in de gebouwde omgeving op geestelijke gezondheid.<sup>92</sup> Met de afbraak en heropbouw van een wijk in Boston als casus bracht de psychiater voor het voetlicht dat niet alleen stedelijke verloedering, maar juist ook stedelijke vernieuwing traumatisch kon zijn voor bewoners. Ondanks dat de gebouwde omgeving objectief gezien verbeterde, werd de buurt in sociaal opzicht aangetast – onder meer doordat de bewoners weinig tot geen invloed konden uitoefenen op de veranderingen in hun leefomgeving, zij zich machteloos voelden, en de buurt vervolgens niet werd ingericht naar hun behoeften. Met deze studie werd dan ook een aanzet gegeven voor het denken over de nauwe verwevenheid van stedelijke gemeenschappen met de fysieke ruimte waarin zij zich bevinden.

Die verwevenheid tussen de fysieke ruimte en de mens uit zich ook op positieve wijze, namelijk als buurtbewoners de krachten bundelen en moestuinen beginnen op braakliggende terreinen, een verloren stukje grond, in postzegeltuintjes langs de kant van de straat. Stadstuinieren is hip. Gezamenlijke tuinen zijn welkome ontmoetingsplekken, brengen stadsbewoners in contact met de natuur en leren waar voedsel nu eigenlijk vandaan komt. Het is opvallend, zo stelt Ruth Glasser, dat in het wetenschappelijk onderzoek naar deze trend de historische dimensie ontbreekt. Maar historici hadden dan ook weinig aandacht voor stedelijke landbouw. Onterecht: de lokale, kleinschalige voedselverbouw kwam aan het einde van de twintigste eeuw weliswaar sterk onder druk te staan, door de groei van de kapitaalintensieve en technologiegedreven landbouw die de voordelen van lokale voedselproductie tenietdeed en door de almaar stijgende waarde van bouwgrond in de stad. Toch is voedselproductie nooit volledig uit de stad verdwenen. Zo ondersteunden steden lokale producenten met boerenmarkten, en werden op stadsboerderijen armen of kleine criminelen te werk gesteld. Glasser toont aan de hand van verkenningen van drie deelgebieden – de geschiedenis van stadsontwikkeling, landbouw en immigranten – en de casestudy van het industriële Waterbury hoe de geschiedenis van stadslandbouw en voedselproductie ook nieuwe dimensies aan stadsgeschiedenis kan bieden.<sup>93</sup>

Een ander onderwerp uit voedselgeschiedenis met evidente links met de actualiteit komt aan de orde in een themanummer van *Urban History* onder redactie van Gergely Baics en Mikkel Thelle. Waar ‘klimaat-veggies’ op dit moment als toppunt van stedelijke noviteit gelden, keert het themanummer *Meat and the nineteenth-century city* met bijdragen over Barcelona, Moskou, Kopenhagen en Buenos Aires terug naar de periode waarin vlees als geen ander voedsel, en in velerlei opzichten, verbonden was met ste-

91 Venus Viana, ‘The making of a modern public health system in some smaller Chinese towns, 1929-1949’, *Urban History* 45:2 (2018) 331-350.

92 Edmund Ramsden en Matthew Smith, ‘Remembering the West End. Social science, mental health and the American urban environment, 1939-1968’, *Urban History* 45:1 (2018) 128-149.

93 Ruth Glasser, ‘The farm in the city in the recent past: thoughts on a more inclusive urban historiography’, *Journal of Urban History* 44:3 (2018) 501-518.

delijke moderniteit. Zo herdefinieerde de groeiende vraag naar vlees in expanderende steden de connecties met het achterland. De combinatie van nieuwe transportmogelijkheden en conserveringsmethoden verbond steden met nieuwe toeleveringsgebieden op lange afstand. Preoccupatie met de volksgezondheid leidde tot herziening van de infrastructuur van de vleesvoorziening binnen de stad en strikte kwaliteitscontroles van de industrialiserende sector door (sterker interveniërende) stedelijke overheden. Daarbij raakt de geschiedenis van de vleesindustrie ook zeker de veel bediscussieerde ontwikkeling van de levensstandaard in de negentiende eeuw en toont de toegenomen maar onevenredige consumptie evenzeer de welvaarts groei als de toegenomen sociale ongelijkheid in deze eeuw van modernisering.<sup>94</sup>

Voedsel verbindt. Het verbindt stadsbewoners met elkaar, maar kan ook de verbindende schakel zijn tussen het oude en nieuwe leven van nieuwkomers. Dit wordt duidelijk in het artikel van Shayan Lallani die op basis van interviews van Italiaanse migranten in Toronto onderzoekt hoe migratie de genderdynamiek in de omgang met voedsel beïnvloedt.<sup>95</sup> Oude recepten werden aangepast indien de omstandigheden in de nieuwe stedelijke omgeving daar om vroegen. Traditionele ingrediënten werden vervangen wanneer blikvoer of diepvries goedkoper of beter verkrijgbaar waren. Dat gold met name voor migranten die zich vestigden net buiten de stad, en daarmee buiten de buurten met veel etnische winkels. Tijdrovende culinaire tradities werden aangepast aan de economische realiteit van het stedelijk leven waarin huiselijke plichten moesten worden gecombineerd met betaald werk buitenshuis. De gegenderde dynamiek in *foodwork*, de praktijk van koken en omgang met voedsel, bleef tijdens het proces van emigratie en vestiging aanvankelijk behouden: vrouwen deden het dagelijkse en het meeste werk, terwijl voedselbereiding voor mannen vooral vrijetijdsbesteding was. Maar met de homogeniserende werking van het multiculturalisme in de eenentwintigste eeuw kwam de traditionele tegenstelling in typisch mannelijke en typisch vrouwelijke omgang met en bereiding van voedsel op de achtergrond te staan: iedereen, ongeacht sekse, kookte om culturele waarden te behouden.

Hoe nauw seksenormen verboden waren met voedselconsumptie wordt ook duidelijk uit de oprichting van het Vrouwenrestaurant in 1926 in São Paulo. Met dit initiatief probeerde de Bond voor Katholieke Vrouwen de groeiende groep van respectabele vrouwelijke witteboordenwerksters als winkelmeisjes, secretaresses en onderwijzeressen te beschermen tegen de gevaren van de straat. Disciplinerend op het gebied van voeding, eetgewoontes en gebruik van publieke ruimte waren belangrijk voor de vrouwen die elke dag naar het stadscentrum reisden, maar geen tijd hadden om in hun pauze naar huis te gaan voor een traditionele Braziliaanse lunch met de familie. Een warme, voedzame lunch zou in verschillende opzichten fysieke behoeften bevredigen.<sup>96</sup>

94 Gergely Baics en Mikkel Thelle, 'Introduction. Meat and the nineteenth-century city', *Urban History* 45 (2018) 184-192 vormt de introductie op de *special section* over Meat and the nineteenth-century city, *Urban History* 45 (2018) 184-274.

95 Shayan S. Lallani, 'The culinary gender binary in an era of multiculturalism. Foodwork in Toronto's late postwar Italian immigrant community', *Journal of Family History* 43 (2018) 409-424.

96 Lena Oak Suk, '“Only the fragile sex admitted”. The women's restaurant in 1920s São Paulo, Brazil', *Journal of Social History* 51 (2018) 592-620.

## Gender in de stad

De liefdeslevens van onze medemensen worden sinds jaar en dag onderworpen aan significante sociale controle. Afhankelijk van de tijd en plaats vond die controle plaats door familieleden, buurtgenoten, kerkelijke functionarissen en/of seculiere magistraten. In het algemeen wordt aangenomen dat er op dit terrein gedurende de negentiende en met name twintigste eeuw steeds meer vrijheden kwamen. De afname van (religieuze) sociale controle staat dan ook centraal in een artikel van Hideko Matsuo en Koen Matthijs, waarin de effecten van secularisering op de timing van het huwelijk en het krijgen van kinderen in negentiende-eeuws en twintigste-eeuws Antwerpen onderzocht worden.<sup>97</sup> In hun demografische studie bieden zij verder bewijs voor de notie dat religieuze regels omtrent huwelijk en seksualiteit steeds minder streng werden nageleefd door koppels, met name in steden.

In het narratief over de periodes ervoor, zoals de vroegmoderne tijd, zijn van oudsher de onderdrukkende effecten van sociale controle op de levens van vrouwen benadrukt. In de afgelopen decennia is er binnen de geschiedschrijving echter impliciet en expliciet ook steeds meer aandacht gekomen voor hun bewegingsruimte (*agency*). Het recente artikel van Minna Rozen toont aan de hand van een klein schandaal rondom de twee verlovingen van een tienermeisje aan dat de patriarchale controle binnen de Joodse gemeenschap in zestiende-eeuws Salonika (hedendaags Thessaloniki) begrensd was.<sup>98</sup> Een lezing van de rechtbankdossiers rondom dit schandaal maakt duidelijk hoe de aanstaande bruid de steun van vrouwelijke familieleden wist te mobiliseren en zo de sharia-rechtbank kon overtuigen van haar eigen huwelijksvoorkeur, in plaats van die van haar vader. *Agency* staat ook centraal in Joanne Ferraro's onderzoek naar prostitutie in vroegmodern Venetië.<sup>99</sup> Ferraro beargumenteert dat de bewegingsruimte van prostituees groter was dan de wetgeving suggereert – iets wat mogelijk te verklaren valt door het economische belang van deze clandestiene bezigheden voor de stedelijke gemeenschap. Niet alleen stelde de 'vleschelijke commercie' deze vrouwen in staat zichzelf en eventueel hun gezinnen te onderhouden, ook vormden hun bezigheden lucratieve bronnen van inkomsten voor stadsgenoten uit allerlei lagen van de bevolking: voor dienstboden die er indirect aan verdienden via hun schoonmaakwerk, het wassen van kleding en koken; voor herbergiers en huurbazen middels huurinkomsten; en aan de bredere horeca-industrie in het algemeen door het stimuleren van klandizie.

Een ander belangrijk thema binnen de recente geschiedschrijving is de relatie tussen seksuele moraal en de publieke stedelijke ruimte. Dit zien we terug in recente artikelen over mogelijke bronnen voor onderzoek naar sodomie/homocultuur in achttiende-eeuws Parijs,<sup>100</sup> in onderzoek naar de toenemende regulering van exhibitionisme door mannen in negentiende-eeuws Londen,<sup>101</sup> de criminalisering van prostitutie in Orizaba

97 Hideko Matsuo en Koen Matthijs, 'The role of secularization on marriage and conception seasonality patterns. A study of Antwerp (Flanders, Belgium) in the second half of the nineteenth and the early twentieth century', *Journal of Family History* 43:4 (2018) 335-356.

98 Minna Rozen, 'Jamila Harabun and her two husbands. On betrothal and marriage among Ottoman Jews in sixteenth-century Salonika', *Journal of Family History* 43:3 (2018) 227-252.

99 Joanne Ferraro, 'Making a living. The sex trade in early modern Venice', *The American Historical Review* 123:1 (2018) 30-59.

100 Jeffrey Merrick, 'New sources and questions for research on sexual relations between men in eighteenth-century France', *Gender & History* 30:1 (2018) 9-29.

101 Michal Shapira, 'Indecently exposed. The male body and vagrancy in metropolitan London before the fin de



in de eerste helft van de twintigste eeuw,<sup>102</sup> naar morele dilemma's rondom zogenaamde *taxi dance halls* (danshallen waar mannen vrouwen betaalden om met hen te dansen) in Chicago gedurende de jaren twintig,<sup>103</sup> en naar publiekelijk zoenen in Mumbai tussen 1950 en 2005.<sup>104</sup> Zowel Michal Shapira's werk over mannelijk exhibitionisme als Gregory Swedbergs onderzoek naar prostitutie laten zien dat 'gewone' stedelingen een actieve rol speelden in het definiëren van acceptabel publiek gedrag. Zo werd naaktheid nabij een urinoir op straat bijvoorbeeld gedefinieerd als privé, terwijl privé domeinen die vanuit straat konden worden gezien wel aanleiding vormden tot een aangifte bij de politie vanwege exhibitionisme.<sup>105</sup> Op deze manier gaven gewone burgers in bredere zin vorm aan het 'publieke' van de stedelijke ruimte: wie mocht waar zijn, wanneer en hoe. Tussen 1910 en 1945 werden prostituees in Orizaba (Mexico) op soortgelijke wijze teruggedrongen uit de publieke ruimte.<sup>106</sup> Al snel na de Mexicaanse revolutie werden revolutionaire ideeën over gelijk burgerschap weer vervuld voor traditionele gendernormen. Zowel de staat als de 'respectabele' armen en de arbeidersklasse steunden de toenemende criminalisering van prostitutie, officieel onder het mom van de publieke gezondheid, maar met moraliserende gendernormen in het achterhoofd. Sneha Annavarapu's onderzoek over kritiek op het verbod op zoenen in het openbaar in Mumbai gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw illustreert tot slot hoe verstrengeld de moralisering van seksualiteit kan zijn met ideeën over postkolonialiteit en wat een moderne stad is en zou moeten zijn.<sup>107</sup>

Aan de andere kant van het spectrum stonden (semi-)religieuze vrouwengemeenschappen. Ook die blijven intrigeren en bieden een mooie lens op vrouwenwerk. De derde orden en leken gemeenschappen boden een aantrekkelijk alternatief voor volledige terugtrekking in kloosters en waren bovendien betekenisvol voor (vrouwen in) de stedelijke samenleving. Liise Lehtsalu toont aan de hand van voorbeelden uit Bergamo en Bologna dat tertiariiskloosters een belangrijke rol speelden in het onderwijs aan, de opvang van, en de zorg voor vrouwen in vroegmoderne Italiaanse steden.<sup>108</sup> De vrouwelijke religieuzen waren goed geïntegreerd in het sociale, stedelijke leven. Hoewel ze hiermee ingingen tegen de kerkelijke regels van het gesloten kloosterleven, waren het precies deze activiteiten waarmee zij beantwoordden aan de verwachtingen van tijdgenoten, zich verzekerden van relevantie én van de financiële basis voor het voortbestaan van hun gemeenschap. Waar Lehtsalu de rol van vrouwelijke religieuzen voor de stedelijke gemeenschap belicht, richt Sarah Moran zich op de betekenis van het werk binnen begijnhoven voor de vrouwen zelf. Niet de ambachtelijke of verzorgende activiteiten maar de bestuurlijke werkzaamheden staan centraal. Het reilen en zeilen

siècle', *Gender & History* 30:1 (2018) 52-69.

102 Gregory Swedberg, 'Moralizing public space. Prostitution, disease, and social disorder in Orizaba, Mexico, 1910-1945', *Journal of Social History* 52:1 (2018) 54-73.

103 Angela Fritz, 'I was a sociological stranger'. Ethnographic fieldwork and undercover performance in the publication of the taxi-dance hall, 1925-1932', *Gender & History* 30:1 (2018) 131-152.

104 Sneha Annavarapu, 'Where do all the lovers go?'. The cultural politics of public kissing in Mumbai, India (1950-2005)', *Journal of Historical Sociology* 31 (2018) 405-419.

105 Shapira, 'Indecently exposed', 52-69.

106 Swedberg, 'Moralizing public space', 54-73.

107 Annavarapu, 'Where do all the lovers go', 405-419.

108 Liise Lehtsalu, 'A welcome presence. The custodial activities of third order women religious in seventeenth- and eighteenth-century Italy', *Journal of Early Modern History* 22 (2018) 49-66.

van de uitgebreide gemeenschap met verschillende sub-instellingen bracht behoorlijk wat bestuurlijk werk met zich mee. Een belangrijke taak bestond uit het bewaken van de discipline binnen de gemeenschap bij zowel begijnen als verpleegden en kostgangers. Het zelfvoorzienende karakter van de gemeenschap leidde tot een uitgebreid personeelsbestand dat toezicht behoeftte, van zorgend personeel, poortwachteressen, personeel in de bakkerij en brouwerij en op de landerijen, tot aan de schilders, metselaars, dagloners voor herstel- en onderhoudswerk. Tot slot vroegen de financiële administratie en organisatie van religieuze activiteiten, fondsenwerving en de *public relations* de nodige kennis, kunde en tijd. Moran ontrafelt de uitgebreide bestuursstructuur van begijnhoven, belicht de rol van vrouwelijke bestuursters en betoogt dat vrouwen daarin een aanzienlijke machtspositie wisten te verwerven.<sup>109</sup>

Managementtaken op een heel ander niveau staan centraal in de bijdrage van Shennan Hutton die zich met haar onderzoek naar de organisatie van arbeid in de Vlaamse textielindustrie mengt in een welbekend debat over vrouwenarbeid in de middeleeuwen. Aan de hand van een nauwkeurige uitleg van de werkzaamheden en bijbehorende status van verschillende beroepen detecteert zij tussen de kleine groep van bijzonder rijke mannelijke kooplieden en de laagste groep van arme, veelal vrouwelijke textielwerkers, een omvangrijk middenlaag waartoe ook vrouwen zich een positie wisten te verwerven. Zij waren actief als kleine koopvrouwen en als drapiersters binnen het (nog) diffuse systeem van putting-out en onderaanneming dat vanwege de nauwe verwevenheid met de *small commodity* productie sterk verschilde van de sterk hiërarchische achttiende-eeuwse variant. Rijke kooplieden en gildemeesters die leidinggevende posities in principe voor mannen reserveerden, tolereerden vrouwen omdat de organisatie van, en toezicht op de productie tijdrovend en niet bijzonder winstgevend was. Maar uiteindelijk, zo concludeert Hutton, waren zowel de elite van kooplieden als de gildestructuur ook gewoon afhankelijk van deze brede middenlaag voor de organisatie, de financiering en supervisie van het productieproces.<sup>110</sup>

Lange tijd was er in de criminaliteitsgeschiedenis nauwelijks aandacht voor het genderperspectief. Was misdadigheid immers niet in alle historische contexten een mannenzaak? Dat mannenoverwicht werd als vanzelfsprekend beschouwd en niet systematisch bevraagd. Vrouwencriminaliteit werd dan weer als marginaal beschouwd en daarom nauwelijks onderzocht. Pas de afgelopen twee decennia kwam duidelijk verandering in die situatie. De toenemende aandacht voor mannelijkheid liet zich ook gevoelen in de criminaliteitsgeschiedenis. Vrouwencriminaliteit werd ook veel systematischer onderzocht en uit dat onderzoek bleek dat met name in een aantal vroegmoderne havensteden in Noordwest-Europa het aandeel vrouwen in de misdadigheid veel minder marginaal was dan algemeen aangenomen. Een en ander stimuleerde Manon van der Heijden tot het opzetten van een comparatief onderzoeksproject getiteld *Crime and gender*. Een aantal van de voorlopige onderzoeksresultaten van dat project worden gepresenteerd in een themanummer van het *Journal of Social History*. In de inleiding van dat nummer gaan Van der Heijden en Marion Pluskota nadrukkelijk in op

109 Sarah Moran, 'Women at work. Governance and financial administration at the court beguinages of the Southern Low Countries in the seventeenth and eighteenth centuries', *Journal of Early Modern History* 22:1-2 (2018) 67-95.

110 Shennan Hutton, 'Organizing specialized production. Gender in the medieval Flemish wool cloth industry (c. 1250-1384)', *Urban History* 45:3 (2018) 382-403.

de discussie waaraan het relatief hoge aandeel van vrouwen in de vroegmoderne stedelijke criminaliteit toe te schrijven valt.<sup>111</sup> De een ziet er een bewijs in van de kwetsbaarheid van vrouwen in de stedelijke context, terwijl de ander er net vrouwelijke agency in ziet. De bijdragen in het themanummer en artikelen die over de genderdimensies van criminaliteit elders verschenen, wijzen er echter op dat een al te dichotomistische kijk op de criminaliteit in stedelijke en rurale contexten uit den boze is. In de ene stad bleken vrouwen over veel meer manoeuvreerruimte te beschikken dan in de andere, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de vergelijking van geweld en gender in achttiende-eeuws Rotterdam en Bologna.<sup>112</sup> De manier waarop de genderdimensies van criminaliteit in het verleden worden onderzocht, past binnen bredere evoluties binnen dit onderzoeksveld. Hoe criminaliteit gegendered wordt, kan enkel gereconstrueerd worden door een grondige analyse van de praxis, bijvoorbeeld het optreden van justitie en politie.<sup>113</sup> Niet enkel de repressieve strategieën van allerhande regulerende instanties worden bestudeerd, maar ook het gebruik van justitie en politie door diverse lagen van de bevolking. Een geïntegreerde benadering wint veld, waarbij in het verlengde van pleidooien als die van Rebekka Habermas 'criminaliteit' als de uitkomst van een complex onderhandelingsproces tussen diverse actoren wordt voorgesteld. Die relationele benadering blijkt bijvoorbeeld uit het recente onderzoek over de werking van stedelijke politiediensten, waarbij de verhoudingen tussen het politieapparaat, stedelijke elites en minder welvarende bevolkingslagen centraal staan.<sup>114</sup> Maar ook het optreden van specifieke actoren zoals misdadaverslaggevers, kan op toenemende belangstelling rekenen.<sup>115</sup>

111 Manon van der Heijden en Marion Pluskota, 'Introduction to crime and gender in history', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 661-671.

112 Manon van der Heijden en Sanne Muurling, 'Violence and gender in eighteenth-century Bologna and Rotterdam', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 695-716.

113 Beate Althammer, 'Roaming men, sedentary women? The gendering of vagrancy offenses in nineteenth century Europe', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 736-759; Alana Jayne Piper, 'Victimization narratives and courtroom sexual politics. Prosecuting male burglars and female pickpockets in Melbourne, 1860-1921', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 760-783.

114 Themis Chronopoulos, 'Police misconduct, community opposition, and urban governance in New York City, 1945-1965', *Journal of Urban History* 44:4 (2018) 643-668; Margo De Koster, Barbara Deruytter en Antoon Vrints, 'Police-public relations in transition in Antwerp, 1840s-1914', *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 25:1 (2018) 147-165.

115 Mark Roodhouse, 'Crime reporters at work. Investigating the underworld in wartime Leeds, 1944-45', *Cultural and Social History* 15:5 (2018) 723-743.

HANNAH SERNEELS

*Dat elc ghehouden es ter maerct te gane.* Politieke participatie 87  
in de stedelijke ruimte van vijftiende-eeuws Gent

EMMA HOEBEKE

‘Van slechte zeden’. Publieke zedelijkheid in Antwerpen in het 104  
begin van de twintigste eeuw

### Werk in Uitvoering

MARGO BUELENS-TERRY, IASON JONGEPIER EN ILJA VAN  
DAMME

Lichtbeelden voor de massa. Toe-eigening en gebruik van de 122  
toverlantaarn in Antwerpen en Brussel (ca. 1860-1920)

### Review

HEIDI DENEWETH, HILDE GREEFS, JELENA DOBBELS,  
MAARTJE VAN GELDER, PIETER MARTENS, SANNE MUURLING,  
ARIADNE SCHMIDT, ARIE VAN STEENSEL EN ANTOON  
VRINTS

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2018) 137

Abstracts 162

Personalia 163

